

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԳԵՍ

ԱՄՍԵԱՅ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԱՍԻԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ՏՆՕՐԵՆ - ԽՄԲԱԳՐԱՊԵՏ

ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ՅՈՒՆՈՒԱՐ 1884

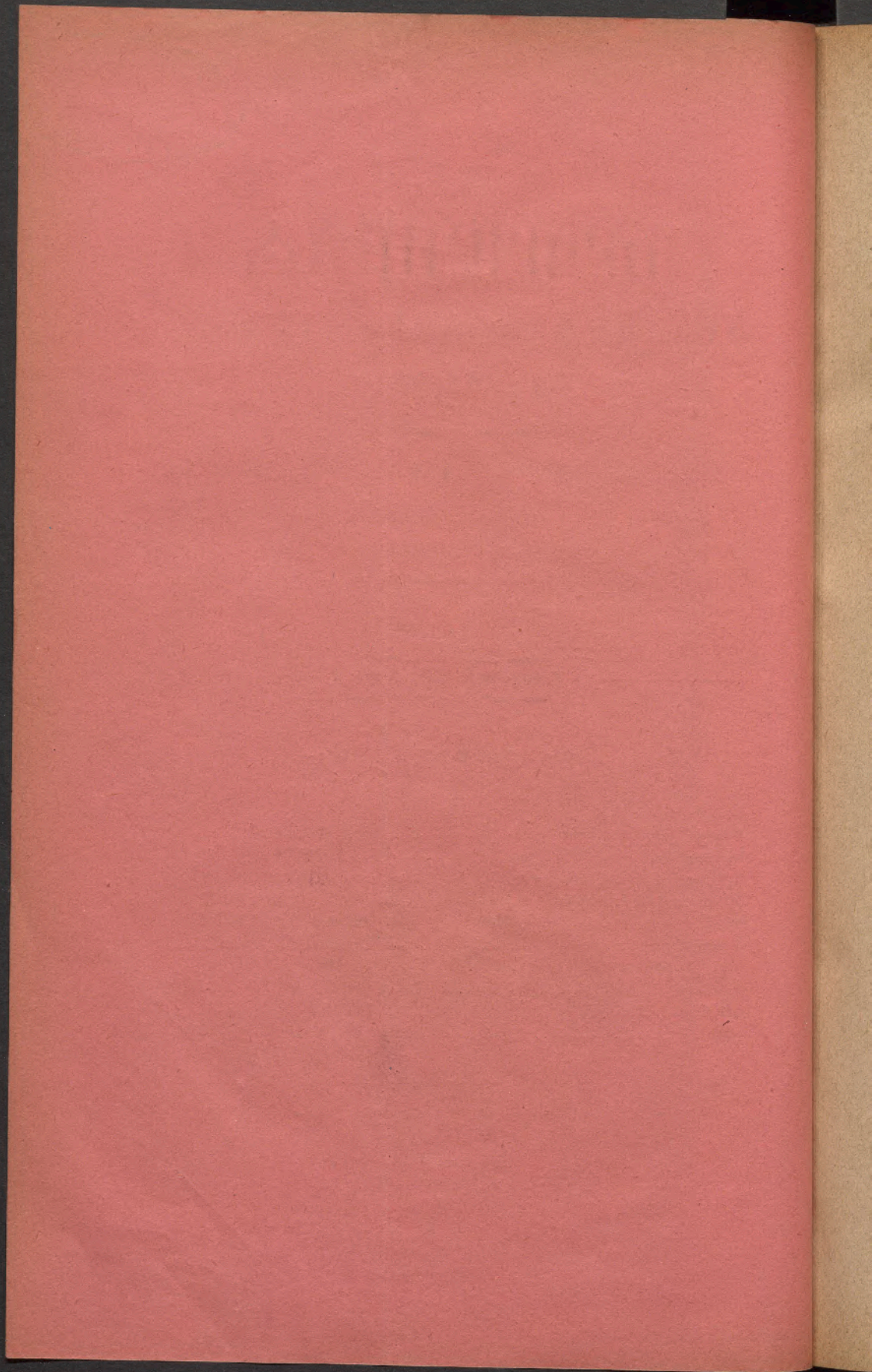
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Առաջին խօսք այս երկրոց օրացիկն.....	Ե. ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ
Կենսաբանութիւն, Արիւն.....	Ռ. ՌՕՊԷՆՍՕՆ
Կրկնասեղգ (Գ. Յըւսսախօն) Թարգ.....	Ա. ՍՕՍՈՆՃԵԱՆ
Օրէնդրութիւն ի Տանկասան.....	ՊՕՂՈՍ Գ. ՔԷՐԷՍՏԵՃԵԱՆ
Պոստ. Ռուսաց Վաճառակ. (ՇԷՐԷՐ) Թարգ...	ՄԱՐԿՈՍ ԱՂԱԲԷԳԵԱՆՅ
Մայսայի առփս . Կիմն	ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ
Մարդիկ եւ իրք	ՀՐԱԶԵԱՅ
Կրթական, Վարժապետանոց ի գաւառս	ԳՐԱՍԷՐ ԱՏՈՍ
Նոր հրատարակութիւնք, Ա. , Արեւելք	ԳՐԱՍԷՐ ԱՏՈՍ
1883	ԳՐԱՍԷՐ ԱՏՈՍ

Կ. ՊՈԼԻՒՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՄԵԱՆ

1884

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ԱՄՍԵԱՅ

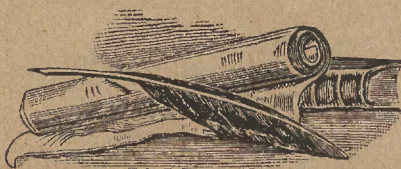
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԱՄԻԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ՏՆՕՐԷՆ - ԽՄԲԱԳՐԱԳԵՏ

ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

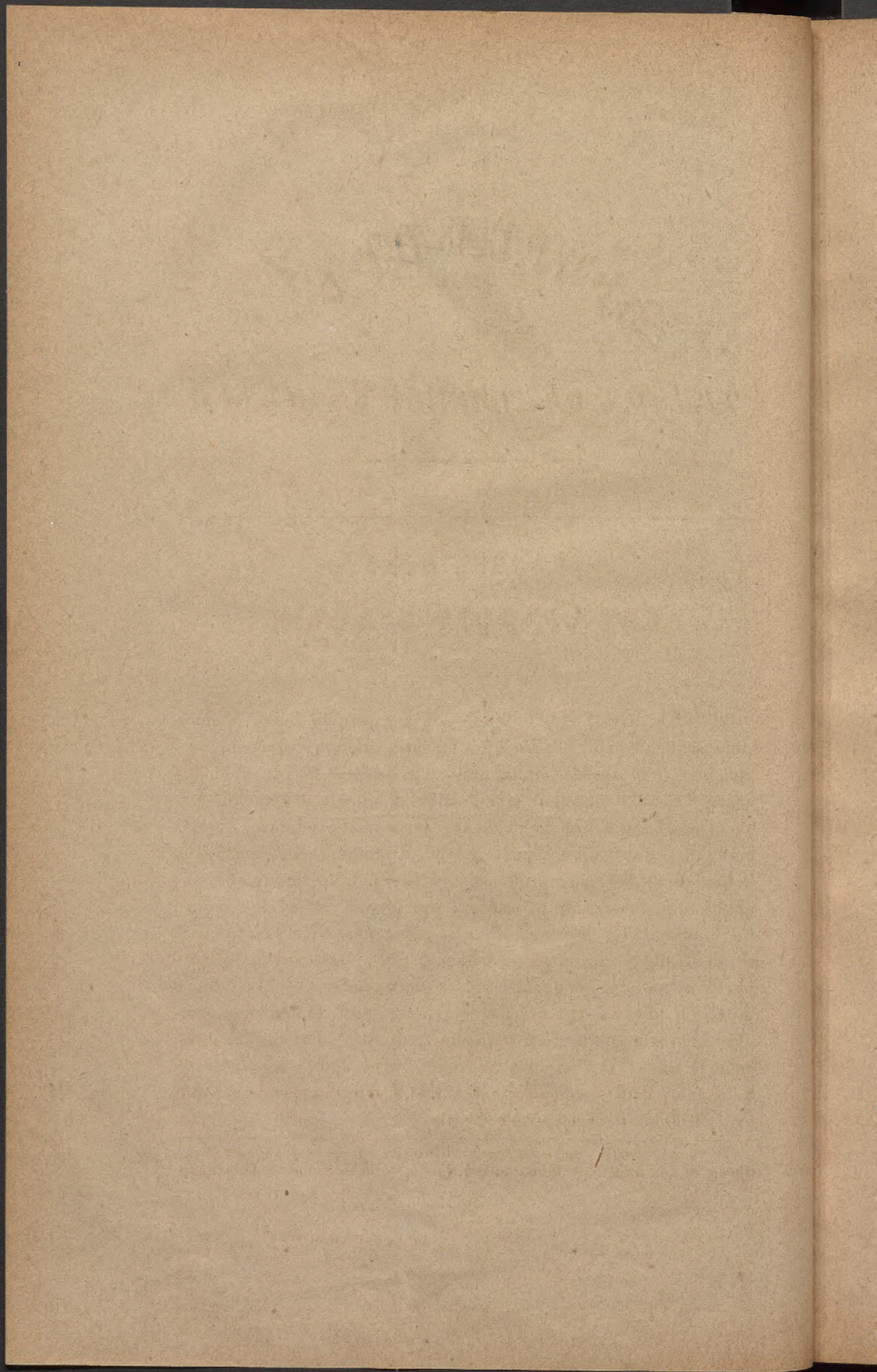
ՅՈՒՆՈՒԱՐ 1884

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՄԵԱՆ

1884

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ԱՄՍԵԱՅ

ԱՌԱՋԻՆ ԽՕՍԲ

ԱՅՍ ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԻՆ

ՈՂՋՈՅՆ ԱՌ ԸՆԹԵՐՅՈՂՍ. — Այն առաջին օրէն՝ Ասիական ընկերութիւնն ընտեց զիս վարելու համար Տնօրէնութիւնըն այս *Երկրագունտ* Հանդէսին. այլ զրուած էր քէ, սոյն երկրորդ Շրջանէն սկսելով պիտի կանգնէի զլուխ Ասիական ընկերութեան այս ամենակարեւոր հրասարակութեան. «Գլուխ կանգնիլ» ըսի, սխալեցայ. զլուխ՝ Ասիական ընկերութիւնն է կանգնած *Երկրագունտ*ին. եւ այս Գրական ու Գիտական հանդէսին մէջ անսարակոյս այնքան զլուխ կայ որքան խմբագիր: Ես պաշտօն պիտ'ունենամ միայն յարաբերութիւններ հաստատել ու մշակել ազգային գրագիտաց հետ, յօդուածոց ընտրութիւնն ու դասաւորութիւնն ընել, ձեռագիրներն որպէս ևնոց փորձերն ընթեռնուլ, եւ՝ յետին գրագէտ կամ մանաւանդ գրասէր՝ գրել եւ ալ այնքան յօդուած որքան Հանդէսիս մէջ տեղ զտնուի բաց (1): Նախորդ Տնօրէնն, որ ոչ միայն ազգային այլ եւ եւրոպական առաջին գրչաց միւն է, տարաբախտաբար ոչինչ հրասարակեց *Երկրագունտ*ին մէջ:

(1) Ես ո՛չ գրագէտ եմ ո՛չ գիտուն. Սիրող ու մշակող գրականութեան, Սիրող ու ծաւալող նոր իմաստասիրութեան. — անա միայն իմ տիպար:

ԾՆՈՒՆԳ ԵՒ ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏԻՆ. — Պարոն Օկիւսդ Պաաւէի *Յոսաներէն յեզուի պատմութեան յիսկասար ընթացք* նշանաւոր ու բազմահասոր գործին Նախարանին մէջ, ողբացեալն էմիլ Լիդուէ կը գրէր՝ ոչ բազում ամեւ յառաջ. «Երբ ծերացած է մարդ եւ ասպարէզէն հեռանալու մօտ, գոհունակութիւն ապաւէն կը զգայ՝ դառնալով անոնց որք կը մտնեն ասպարէզն եւ բարի վկայութիւն տալով երեսասարդաց գործին:» Երբեք ծերունի մասնագիրք — եւ դուն ուրեք երեսասարդ հրապակագիրք — մտաբերած չեն «բարի վկայութիւն տալ գործոյ:» Ես հակառակն քրած եմ. եւ անընդհատ չորս տարի՝ հնոց ու նորոց գործոյն վկայութիւն տալու համար զխաւորապէս գրիչ շարժած եմ *Մասիսի, Թերահանը Էփեսարի* եւ հուսկ ուրեմն *Գրական եւ Խնաստախրական Շարժում* իս մէջ — զոր՝ արդէն քսած եմ՝ պիտի հրատարակեմ որքան կեանք ունենամ: Եւ անապաւն՝ նուիրական պարս մը կատարելու համոզմամբ՝ յիշատակել այն անձինքն, որք ծնունդ տուին *Երկրագունքին*, որ զայն հետքդեմէ զարգացուցին եւ այս վիճակին բարձրացուցին: Ծնողն այս Հանգիսին՝ եկեղեցական մ'է, որ՝ իր վիճակին բնութեամբ՝ դասապարտուած էր անձնօղ զոյմարմնապէս. այլ եթէ՝ որպէս Արարատ աշխարհի գիշէ՝ հոգեղոյս Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանն քս մարմնոյ ծնող չեղաւ, բարոյական բազմաբեղուն ծնող մ'եղաւ նա. բարձրագոյն կրթական հաստատութեան մը ծնող, ծնող կարեւորագոյն մասնագրութեանց, երկնօղ ու մարմնացնող այնքան ազգօգուտ խորհրդոց ու գործոց, հուսկ ապա ծնող, խմբագրող ու տպագրող այս *Երկրագունք* Հանգիսին, զոր յԱնգլիա կը հրատարակէր՝ այն գիտութեան եւ ազատութեան դասական երկրին մէջ. լուսոյ կրօնին այդ նշանիս պատօնեան՝ իր հետ կը տանէր ամենուրեք երեք բան. — Աւետարան, — Մասնադարան, — Տպարան: Ի՛ր եւ ազգային մէջ բարեբարի մը՝ Առաքել Նուպարեանին՝ անուամբ ի Հասգիւղ հաստատուած վարժարանին անցաւ այդ ամեն բան — գիր, գիրք, Սուրբ Գիրք. եւ Շահնազարեան սանուց խմբագրութեամբ հրատարակուեցաւ վերսին *Երկրագունք*ն, ում համար Օտեան Էֆէնսին հանգիստապէս վկայութիւն տուաւ թէ՝ «մեծ մարդիկ ալ կրնան զայն կարդալ», — Տ. Ներսէս Վարժապետեանին առակերտաց մասալ մտաց երկանց արդիւնքն:

Շիջաւ այն արդիւնալի կեանքն, անմահ կարապետ վարդապետ Շահնազարեանին կեանքն. ու մարեցաւ բոցավառ այն մեծ հեռոցն, Առաքել - Նուպար - Շահնազարեան դպրոցն. ու ցրուեցաւ այն ոգելից ու հանճարալից պատանեաց ընկերութիւնն, որ դպրոցի նստարանին վրայ խմբագրութիւն կ'ընէր ու մինչեւ ազգային գործոց իսկ վարչութեան մասնակցիլ մերթ կը յաւակնէր: Այլ սակայն նոյն վեհապանձ Հասգիւղին մէջ, ուր հալածեալն Շահնազարեան համակրանք ու յարգանք գտած էր, ուր լուսաւորեալն Շահնազարեան իր լուսոյ վեհասունն հիմնած էր, ուր փարոզած էր՝ կենդանի, ուր մեռեալ՝ դեռ կ'ապրի, հոն, «այն Պօլսոյ Աթէնքին» մէջ, կազմուեցաւ՝ բազում ընկերութեանց հետ՝ Ասիական ընկերութիւնն, որ յարութիւն տուաւ *Երկրագունքին*՝ յորում կը միանան գիտունք եւ գրագէտք ազգին:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԻՒՆ. — *Երկրագունքին* հեռաւոր անցեալին վրայ խօսեցանք հարեւանցի, բառ մ'ալ արտասանեմք իր մօտաւոր անցելոյն վրայ, անցեալ տարւոյն վրայ, սոյն Հանդիսին առաջին շրջանին վրայ: Գիտունք ու գրագէտք, մեծաւ մասամբ նորահասք եւ երիտասարդք, անուանի եւ անուն ունենալու կոչուած գրիչք, հանած են անձնութեամբ աշխատեցիլ Ասիական ընկերութեան ամսաթերթին, որ՝ այսպէս՝ յովանց խրախուսուած եւ ոմանց համար ալ խրախոյս մեծ եղած է: Պէտք է խոստովանինք թէ բուն *գիտուններ* կը պակսին մեր ազգին մէջ. Առ այժմ գիտնազոյն անձինքն՝ առ մեզ՝ բժիշկներն են. եւ ուրախառիթ է տեսնել թէ բժիշկք յօժարակամ իրենց լոյսերէն՝ հրատարակութեանս միջոցաւ՝ բաժին հանեցին Հայ ժողովրդեան: Գրականութեան համար, Հանդէս՝ անցեալ ամս՝ վայելած է գլխաւորապէս երիտասարդ ու մեծասպանց գրագէտի մ'աշխատակցութիւնն, որ *Հրաշխայ* զարդանունով դասած է «Մարդիկն եւ իրեն», օրինակ ընծայելով ընդհանրապէս քաջագեղ ոնոյ ու քաջադաս մտայն:

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՆԵՐՆ ԶԵՐԿԱՅՆ. — Ժամ է խօսիլ — յուզմամբ եւ երախտագիտութեամբ լցուած՝ անցելոյն վրայ ակնարկ մ'արձակելէ յետոյ — ներկային ալ վրայ: Ասիական ընկերութեան Տնօրէն ժողովն յանձնելով ինձ Հանդիսիս Տնօրէնութիւնն, որոշեց միանգամայն մէկ ու կէս ծաւալով ու նոյն զինով հրատարակել

Երկրագունեն : Անսարակոյս ներկայ շրջանին մէջ պիտ'ըլլայ նիւթոց աւելի զանազանութիւն . պիտի ջանամ միանգամայն որ յօդուածոց առաւել բնութիւնը ըլլայ : Այլ եւ այլ յօդուածներէ զաս պիտի գրեմ' ամեն քերթի մէջ՝ *Արձագանգ աշխարհի վերնագրով* ընդհանուր տեսութիւն մ'աշխարհի կարեւորագոյն նորադէպ անցից ու նորափայլ անձանց վրայ . նոյնպէս պիտի հրատարակեմ' ամեն ամիս՝ նախորդ ամսուան մէջ տեղի ունեցած նշանաւոր եղելութեանց *Ժամանակագրութիւնն* . Այս եղանակաւ, ընթերցողն իր ափին մէջ պիտ'ունենոյ միշտ ժամանակակից պատմութեան թելն, երբ միւս կողմէն մարդկային ազգին բարեշրջութեան, իր գրական ու գիտական զարգացման պիտի ծանօթանայ՝ Հանդիսիս մէջ հրատարակուած այլ եւ այլ յօդուածոց շնորհիւ : Պիտի խօսուի ամեն նորատիպ մատենից ու պարբերական նոր հրատարակութեանց վրայ, երբ հեղինակի եւ հրատարակիչի հանին յղել Հանդիսիս իրենց գործերն . նոր գիտերու վրայ, գիտական նոր դրութեանց, իմաստասիրական նոր վարդապետութեանց վրայ տեղեկութիւնք պիտի տուին ընթերցողաց : Պիտի ջանանք այն բազմալոյզ ու բազմալոյս Բարիզէն թղթակցութիւն մ'ունենալ, նոյնպէս գաւառական կարեւորագոյն կեդրոններէն, — թէեւ դժուարին գործ : Այլ եւ կ'ըսենք թէ մեր յայտագրին կատարեալ գործադրութիւնն անհնար է, երբէ ժողովուրդն եւս աւելի չը քաջալերէ սոյն հրատարակութիւնն, որ արդէն համակրանքով ընդունուեցաւ հասարակութեան կողմէն : Արժան է որ գրական ու գիտական պատկառելի մարմնոյ մը ձեռամբ խմբագրուած այսպիսի կարեւոր եւ հանրօգուտ Հաւաքածոյ մը՝ նպաստէր ալ ընդունի ձեռնհաս անձանց կողմէն, — ոյց ոմանք՝ ցաւօք կը հաստատենք զայս՝ յոյժ անհարբէր աչօք կը նային ազգային հաստատութեանց ու հրատարակութեանց :

ԿԻՆ ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐ . — Եւ սակայն, ի՛նչ ալ ընենք, ի՛նչ ընդարձակում եւ ի՛նչ բարգաւաճում ալ յաջողինք՝ տալ հրատարակութեանս, սննդ մամայի պիտի մնայ եւ անգեղեցի իմն պիտի համարուի, ցորեան կի՛նն *Երկրագունեն* հեռի մնայ . «Սիւնք ոսկեղէնք ի վերայ արծաթեղէն խարսխաց .» Սիրտայ *Իմաստութեան* գրքին այս գեղեցիկ բացատրութիւնն ապաւէն մեր այս հիմնարկութեան ալ պիտի պատշանի, կի՛նն որ միա-

նայ մեզ եւ այս ամսաքերքին աշխատակցի : Պիտի ջանամ Հանդէսիս խմբագրական մարմնոյն յարելով հանդերձ նորանոր այր գրագէտներ՝ կից գրագէտներ ալ ներմուծել *Երկրագունքին* մէջ, որ՝ կանանց ներկայութենէն զրկուած այսօր՝ կրնայ բնականօրէն ինչեւս երկրագունք մ'է միայն : Կը յուսամ — իրենց ազգասիրական եռանդեան եւ ինձ նկատմամբ իրենց համակրութեան վրայ վստահ — թէ ինձ պիտի տրուի՝ Հանդիսիս գրական գործակիցներու ցանկին մէջ ոսկի գրչով արձանագրել Երիցեան, Տիւսար եւ Տօնէլեան տիկնայց, որպէս եւ այլ գրագիտահետք ու ֆերբուհետք անուանին : Իսկ եթէ յոյսս ի դերեւ ելնէ, պիտի տեսնեմ եւ իսկ երեք գրագիտահիներ, գրական Խարիքաներ (Grâces), որք ունենան հոշակեալն օրիորդ Զապէլ Խաննեանին աւիւնն, Պէշկապաշեանի մեծանունն սանուհւոյն ներշնչումն, եւ Ալեքսանդր Երիցեանին արժանաւոր կողակցին հմտութիւնն . եւ կը կատարեմ եւ ինչ որ կ'որոշեմ :

ԽՕՍԲ ԱՌԻՈՂՈՎՈՒՐԴՆ. — Եւ դու, ժողովուրդ Հայոց, *Երկրագունք* կարգաւ միշտ . կարգաւ զայն եկեղեցի երթալէ յառաջ եւ եկեղեցիէն ելնելէ յետոյ : Ի՞նչ բան արդարեւ յղմարդին աւելի կը մտնեցնէ իր Սեղծչին եւ իր նմանին քան ըզ Գիտութիւն . եւ ո՞չ ապաքէն գերազանցօրէն գիտական Հայ հրատարակութիւնն է *Երկրագունք* : Ի՞նչ բան զերկիրն եւ զերկին եւ իրենց ամենակալ արարիչն աւելի գեղեցիկ մեզ կ'երեւեցնէ քան ըզբանաստեղծութիւն . եւ ո՞չ ապաքէն Հայկեան քաղցրահնչիւն քարբառով *Երկրագունք*ին մէջ — ում *Երկրագունք* անունն ալ անյարմար չէր — կը նուագեն գերահռչակ ֆերթօղ հին եւ նոր ազգաց, որպէս ֆերթօղ մեր խանդավից փափկազգաց : Ի՞նչ բան զմեզ տակաւ կ'ազատէ մեր մտաւոր կաշկանդներէն, նախապատմական ժամանակաց ու մեր նախնեաց նախապաշարումներէն . ո՞չ ապաքէն բանականութիւնն, իմաստասիրութիւնն, նա մանաւանդ Դրական իմաստասիրութիւնն . արդ, իմաստասիրական ոգին, որ նախորդ շրջանին մէջ բնաւ օտար չէր այս Հանդէսին (յիշատակելի եմ մասնաւորապէս մեծապատիւ Թրեմբեան եւ Յակոբեան բժշկաց իմաստասիրական յօդուածք), եւս առաւել անուշտ պիտի քափանցէ ներկայ շրջանին մէջ *Երկրագունք*ին :

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՔԻ ԻՆՉ ՊԻՏՎՆԷ . — Ներքամիսն ու պերճաբանն

էսօօնդ Ապու, իր Յառաջադիմութիւն անուն սփանչելի գրքին մէջ — զոր երկասիրած է մեծահանճար կնոջ մը՝ Տիկին Ժօռժ Սանի՝ յորդորանօք ու ներեցնամբ, — կը գրէ. «Ամերիկայի եւ նոյն իսկ Անգլիոյ մէջ, երբ տղայ մ'աշխարհ գայ, կը հարցնեն՝ *Ի՞նչ պիտ'ընէ*. Ֆուսսաի մէջ կը հարցնեն՝ *Ի՞նչ պիտ'ըլլայ* : » Մենք իմաստուն Ամերիկացուց կը հետեւինք. Այլոց անկ է դասել ու նախադասել քէ *Երկրագունճն* քնչ է, ի՞նչ պիտ'ըլլայ. աննշան հրատարակութիւն մ'է, նշանաւոր հրատարակութիւն մը պիտ'ըլլայ. Մենք կը հարցունենք, մենք կը մտածենք քէ *Երկրագունճն* ի՞նչ պիտ'ընէ. մենք պիտ'աշխատինք որպէս զի *Երկրագունճն* բոս կարի լաւ ծառայէ իր նպատակին, որ է — մտաւոր զարգացումն եւ ազատագրութիւն ազգին : Օ՛ն, աշխատենք. Laboremus!

Տնօրէն-Խմբագրապետ

Ե. ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

Կ Ե Ն Ս Ս Ի Ս Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԱՐԻԻՆ

Մարդկային կազմուածոյ մէջ չկայ հեղուկ մը՝ որ այնչափ կարեւոր լինի եւ այնչափ մեծ քանակութիւն ունենայ որչափ արիւնը : Արդէն բոլոր ուրիշ հեղուկները եւ բոլոր գործարանները անոր միջոցաւ կը կազմուին, այսինքն արիւնէն կ'առնեն իրենց ատաղձները : Ինքն է որ մարսողութեան միջոցաւ ինքզինքը կը կազմէ. շնչառութեան եւ միզելու շնորհօքն ալ կ'արտաքսէ իր մէջէն այն նիւթերը՝ զորս կենսական գործունէութիւնն այլայլած եւ արեան մէջ թափած է :

Ո՛վ սքանչելի կազմաւորութեան կենդանի աշխարհի, կարծես մի քաղաք է նա՝ որուն փողոցներէն անդադար կը հոսէ գետ մը իւր ճիւղերով. ամէն տուն իւր խողովակներով հաղորդակից է գետոյն, ամէն տուն կ'առնէ ամէն վայրկեան այն սկիտանի քանակութիւնը՝ զոր կը վատնէ իւր պիտոյից,

եւ կը թափէ անոր մէջ այն ջուրերը՝ զորս գործածեց եւ որք բանի մը չեն ծառայէր այլ եւս, այլ սակայն խառնուելով ի նոյն գետ, եւ ծծելով օդոյն կենսաւէտ հիւլէները, վերստին նոյն ջուրը կը լինին, այսինքն նոյն արիւնը:

Բայց թողունք մենք արեան այդ ձեւափոխութիւնքը, եւ խօսինք անոր այլ եւ այլ յատկութեանց վրայ:

Հարկ կ'ոյ յարեւ հոս թէ արիւնը անհրաժեշտ է կենսականութեան համար, թէ անոր փոքր ինչ կորուստը անմիջապէս կը թալկացնէ կենդանիները եւ եթէ չարունակէ այդ կորուստը, կը մեռցունէ իսկ: Այդ կորուստը յարդարելու եւ այդպիսի պարագայի մը մէջ կենդանւոյն կեանքը ազատելու համար, ուրիշ նոյնատեղ կենդանւոյ մը երակը բանալով մահամերձ կենդանւոյն նոյն երակին հետ հաղորդակից ընելու գործողութիւնը՝ որ հարիւրին յիսուն յաջողած է՝ առաջին անգամ փորձուեցաւ ի Փարիզ 1667 ին, Ժան Տընիս անուն անձէն: Բայց այդպիսի գործողութիւն մը, բնականաբար, յոյժ գգնար եւ վտանգաւոր ըլլալով, առ այժմ չառ քիչ անգամ ի գործ կը դրուի, թէեւ չառ կատարելագործեալ գործիքներ կը գտնուին ասոր համար:

Անդամաղնակաւ տեսակէտով, արիւնը երկու մասէ բաղկացած է, մին հեղուկ է ի կենդանութեան եւ կը կոչուի Բլագմա (*), միւսը կը բաղկանայ մանրիկ եւ բազմաթիւ մարմիններէ՝ որք Կրօպիւզ (գնաակ) կը կոչուին:

Ինչպէս գիտենք, արեան գոյնը կարմիր, հոտը մասնաւոր (իրեն յատուկ), համը աղի, անլի եւ նողկացուցիչ է. երակներէն ելլելէն ետք՝ կը թանձրանայ եւ տեսակարար ծանրութիւնն է 1,045—1,075: Արիւնը աղիալի է (**): 250—

(*) Այսպիսի գիտական բառերուն՝ որոնք յունարէնէն կամ լատներէնէն փոխ առնուած են, փոխանակ հայերէն բառեր չեղիւնելու, լաւ եւս է եղածին պէս ղնել. բանգի, քանի որ Ակադեմիա մը չունինք, այսօր իմ չեղիւածս վաղը ուրիշ մը կ'եղայ կ'աւրէ, անոր շինածն ալ ուրիշ մը կը քանդէ:

(**) Սոյն ֆիզիկական եւ քիմիական ծանօթութիւնները թէեւ ոմանց անճափ պիտի թուին, բայց ես գիտմամբ կը ղնեմ, որպէս զի քնախօսութեան եւ բնաբուժութեան գիտութիւնները՝ որք բաւական տարածուիլ ունեցան մեր դպրոցներուն մէջ, խնայ մը ունենան անոնց՝ որք կարեւորութիւն չեն ընծայեր այս զուգընթաց ամենակարեւոր գիտութեանց:

400 աստիճան մեծցունող մանրադէտով մը երբ զննենք արիւնը, կը տեսնենք որ շատ մը կլոր պղպիկ մարմիններէ կազմուած է եւ այդ կլորներուն մէջտեղն ալ հեղուկ մաս մը կայ. Այս կլորիկներէ ոմանք կարմիր են, այլք ճերմակ: Արեան կէս մասը այդ կլորիկներէ եւ կէսն ալ բլազմա կոչուած հեղուկէն կը բաղկանայ: Առաջին անգամ արիւնը մանրադէտով զննելով, այս երկու սերիչ մասերը տեսնողն է Սուամիէրտամ անուն Գերմանացին:

Կարմիր գնտակները զատ զատ զննուելով կանանչի վրայ բաց գեղին գոյն մ'ունին եւ իրենց միացմամբն է որ կարմիր գոյն կուտան: Ասոնք շատ առաձգական են, այս յատկութեամբ է որ իրենցմէ նեղ խողովակներուն մէջ կրնան մտնել: Անոնց ծանրութիւնը բլազմայէն աւելի է, ասոր համար է որ երբ ամանի մը մէջ արիւն դնենք, քիչ մը ժամանակ ետքը, գնտակները ամանին յատակը կիջնան: Ասոնց թիւը խիստ շատ է, այնպէս որ մէկ հալարամեղր խորանարդ արեան մէջ հինգ միլիօն կարմիր գնտակ համրուած է: Քանի սարիքը յառաջանայ, անոնց թիւը կը պակսի եւ դեռ նոր կերած մարդ մը անօթի մարդէ մ'աւելի գնտակներ ունի:

Թէ՛ ինչ մեծ կարեւորութիւն ունի գնտակներու նուազումը արեան մէջ, խիստ լաւ կը հասկցուի մի վտանգաւոր հիւանդութեամբ՝ որ կանաչափաւ կամ անարիւնութիւն (chloro-anémie) կը կոչուի: Տեսած էք կարգ մը գեւառհաս մասդալ օրիորդներ՝ որք, ի ծաղիկ հասակի, թառամած ծաղիկներու պէս գունաթափ, դալկացած, մեղմաղճոտ տեսք մը ունին, զուրկ ի կենսական գործունէութենէ, թափուր յերիտասարդական կայտառութենէ: Ահա ասոնք զոհերն են այն զգուշի գեղձմանց՝ որք մարդկային կազմութեան ամենակարեւոր հեղուկին պիտանեղոյն մի մասը կարմիր գնտակները սարսափելի կերպով կը նուազեցնեն:

Կարմիր գնտակ մը երկու ուրիշ մասերէ կը բաղկանայ. մին՝ որ կոպիլիլին կը կոչուի, անոր էական մասն է. միւսը՝ որ եմօկրպիլին կ'անուանի, անոր գունաւորիչ մասն է. այս վերջին մասին վրայ է որ շնչառութեամբ թոքերուն մէջ մտնող օդին պարունակած թթուածինը կը հեծնէ, եւ արեան գոյնը՝ որ պարունակած ածխաթթուին պատճառաւ

զոց կարմիր էր, բայց կարմիր կը դառնայ: Արեան գնտակները կարելի է պահել երկար ատեն դնելով զանոնք շաքարի օջարակի մը մէջ:

Օրինակսն բժշկութեան մէջ, երբ դատաւորան մը ուզէ գիտնալ թէ իբրեւ ոճրագործ ամբաստանուող տնձի մը հաւատներուն վրայի արեան բիծերը մարդո՞ւ թէ անասնոյ մը կը վերաբերին, կը զննուին արեան չորցած գնտակները՝ որք երկար ատեն մնալէ ետքն ալ թրջուելով իրենց բնական ձեւը կ'առնեն որով կը հաստատուի, մանրադէտի մը միջոցաւ, այն տարրերութիւնը, որ կայ մարդու կամ կենդանւոյ մը արեան գնտակներուն ձեւերուն մէջ:

Կարմիր գնտակներէն զատ արեան մէջ ձերմակ գնտակներ ալ կան որոնց համեմատութիւնը կարմիրներուն՝ 1 առ 500: Ասոնք առաջին անգամ 1770 ին Հէվսըն անուն Անգղիացի գիտունի կողմէն տեսնուեցան: Սոյն գնտակները անգոյն, գնտածեւ եւ կարմիրներէն խոշոր են. Ասոնք շարունակ չեն չլջիր արեան խողովակներուն մէջ, այլ ընդհատօրէն: Կերակուրէ ետքը անոնց թիւը կը չափնայ. եւ կարծիք կայ թէ անոնց կազմարանն է փայծաղը: Գլխաւորաբար ասոնք կարմիր գնտակներու շինութեան կը ծառայեն:

Շուտ չձանձրացնելու համար մեր ընթերցողները, առ այժմ արեան գլխաւոր տարերաց համեմատութիւնը ցուցնելով վերջ կուտամ սոյն գիտական յօդուածիս՝ որ թէեւ ցամաք այլ յոյժ օգտակար կը թուի ինձ զի կը ճառէ այնպիսի նիւթի մը վրայ՝ որ ինչպէս ըսած է բրօքէսէօն Պօք, կենաց աղբիւրն է:

Արեան կազմութիւնը

Ֆիպրին.....	2, 5 և 5
Գնտակներ	127
Ալպիւմին	65 և 70
Ազեր, իւղեր }	10
Էւսոյլ նիւթեր }	
Զուր	790 և 800
	1010

Երկրորդ յօդուածովս պիտի ճառեմ արեան շրջողութեան վրայ:

ԿՐԿՆԱՍՏԵՂՔ

(Շարունակութիւն, Տես թիւ ԺԱ.)

Այս կրկնաստղն (Շ Մեծ Արջոյ) ի գննութեան է 1781 էն ի վեր: Յամին 1821, անցած է նա իւր ոլորտին Արեւելեան-Արեւմտից գծէն ընդ որ անցած էր յառաջագոյն. չըրջանն է 60,8 տարի կամ իւր 60 տարի եւ 10 ամիս եւ կամ գրեթէ 61 տարի: Զննեալ դրից ամբողջութենէն աստեղագէտք ստացած են սոյն կրկնաստեղ երեւութական եւ իրական ոլորտային ձուածիրներն ստոյգ չափով:

Սոյն օրինակք շատ խոլ են գաղափար մի ապւոյ համար այս ոլորտից բնութեան վերայ: Ընդհանրապէս խօսելով՝ կրկնաստեղց ոլորտք աւելի ձուածեւ են, աւելի երկար քան մեր դրութեան մոլորակաց ոլորտքն: Յայսպիսեաց է Կուսի ՚Ղ ին չքեղ դրութեան ոլորտն, որ ապացոյց մի է կրկնաստեղային ոլորտից կենդրոնադանցութեան մեծութեանն. սա ի նոցանէ է որք գրեթէ կողմնակի կ'երեւին մեզ. իւր չըջանի տեւողութիւնն է 175 տարի: Աստի կը հետեւի թէ այս աստեղային զուգին իւրաքանչիւր տարւոյն (չըջան) մէջ կը բովանդակին երկրային եւ ընկերային մեծամեծ յեղաշրջմունք: Սոյն այս կրկնաստեղ երկրորդական աստղն 1900 ին պիտի ժամանէ յայն կէտն ուր գննած եմք զնա 1725 ին...: Յայնժամ բախտի այս ժամացոյցն արգեօք որպիսի՝ քաղաքական վիճակ մի պիտի նշանակէ փրանսայի համար:

Երբ մի հայեաց թողումք վերոյիշեալ կրկնաստեղց ցուցակին վերայ, որոց չըջանքն հաշուեալ են եւ զորս կարեմք նկատել իբրեւ առաւել արագընթաց, կը տեսնեմք անդ զի երանգոց հակադասութիւն աննշան է գրեթէ: Բոլոր ցուցակին մէջ կասկածեալ չ'են է միայն զոր կարեմք դասել ի շարս գեղեցիկ դուռնաւոր կրկնաստեղց (ի դոյն դեղին ոսկւոյ եւ ծիրանոյ). դարձեալ երանգք չեն երեւիր յոյժ կենդանի, զի ի ձեռն գննչաց ստացեալ արժէք զգալապէս կը տարբերին ի միմեանց: Ընդհակառակն, ի ստորեւ ցուցուած յոյժ գեղեցիկ դուռնաւոր կրկնաստեղց ցուցակին մէջ, չիք մի

գրութիւն յարագ շարժման: Այս բաժանումն այնչափ որոշ է զի անշուշտ բնութեան մի օրէնքն պարտի լինել:

Առաւել գեղեցիկ գունատուր կրկնառեղբ

Υ Անդրումեղի	Նարնջագոյն ,	կանաչ	եւ	կապոյտ .
Սիրա Կարոլոսի	ի գոյն դեղին	ոսկւոյ	եւ	չեփորկի .
β Կարապի	»	»	»	եւ շափիւղոյի .
ε (¹) Անդէորդի	»	»	»	եւ »
93 դ. Հերակղիսի	»	»	»	եւ կապուտակ
α	»	»	»	սուտակի եւ դմբիտի .
γ Դեւրինի	»	»	»	»
32 դ. Երիզանոսի	»	»	»	եւ լազուարթի .
ε Հիդրայի	Դեղին	եւ	կապուտագոյն ,	
γ Կիտի	Ալօտ դեղին	եւ	»	
ζ Քնարի	Դեղին	եւ	կանաչագոյն .	
ι Խեցգետնի	Ալօտ նարնջագոյն	եւ	կապուտագոյն .	
6 դ. Եռանկեան	ի գոյն դեղին	ոսկւոյ	եւ	կանաչ-կապոյտ .
Անդարէս	Նարնջագոյն	եւ	կանաչագոյն .	
ο Կարապի	Դեղին	եւ	կապուտագոյն .	
24 դ. Վարսից	Նարնջագոյն	եւ	չեփորկագոյն .	
ο Կեփէոսի	ի գոյն դեղին	ոսկւոյ	եւ	կապուտակ .
94 դ. Զրհոսի	Վարդագոյն	եւ	բաց	կապոյտ .
39 դ. Օփիոդոսի	Դեղին	եւ	կապուտագոյն :	

Որպէս սակաւ մի յառաջ նշանակեցինք , երանգոց յոյժ գեղեցիկ ընդդիմադատներք չեն երեւիր արագ շարժմամբ : Վարեալ գրութեանց մէջ , այլ այն գրութեանց մէջ կ'երեւին որոց շարժումն է յամր , որպէս եւ յայնոսիկ՝ որք կան մնան անշարժ յորմէ հետէ եղած է իւրեանց դիւտն : Ի վերայ այսր ամենայնի , այս վերջին արեգականց շուրջն թաւալող մոլորակք՝ լուսաւորութեանց , եզանակաց եւ տարեաց տարօրինակ եզական յաջորդութեանց ենթակայ են : Մեր սպիտակ եւ մենաւոր Արեգակն , մեր արեգակնային գրութիւնն կազմեալ ի մի միայն հնոցէ , գորով շուրջ կը թաւալին հլու աշխարհք կանոնաւոր ոլորտիւք , չէ բնաւ տիպար եւ օրինակ

(¹) Իւր լուսոյ նրբութեամբն յոյժ յափշտակիչ : Ո. ՍՊԵՐԱՎ յորջորջած էր զայն pulcherrima , ամենագեղեցիկն :

տիեզերական արարչութեան, Բազմապատիկ արեգակունք
զոր կ'ուսումնասիրեմք աստ՝ մերթ իւրեանց երանգներն պատ-
շաճ ցոյց կուտան միմեանց, մերթ կը կացուցանեն զայնս
հակառակ իրերաց, եւ մերթ մի եւ նոյն երկնի մէջ յաջոր-
դել կուտան արեգականց որոց անհամեմատ են զանգուածքն
եւ կոյտք, եւ որք յաճախ կը շարժին հակառակ ուղղու-
թեամբք եւ կը ձեւայիտեն եգական ոլորտներն այն անժա-
նօթ աշխարհաց որ ենթակայ են նոցա ձգողական զօրու-
թեան: Ձիք մի տեսարան այնչափ չքեզ որչափ այս նորանը-
շան լուսոց հեռադիտական զննութիւնն: Երբ, լւին գիշերոյ
մէջ, մինչ ի քուն է երկրային բնութիւն, այն գիշերային
Ժամուց մէջ յորս զմեզ շրջապատող մարդկութիւնն կը ննջէ
գոգցես կանխեալ մահուամբ, մեր հայեցումքք եւ խոր-
հուրդք կը բարձրանան, ի ձեռն պարմանագործ հեռադիտին,
դէպ յայն երկնային փարօսներն որ կան լուցեալ ի բարձունս
անդ նորանոր աշխարհաց համար, եւ կը ճառագայթեն շուրջ
զիւրեամբք ջերմութիւն, գործունէութիւն եւ կեանք. այն-
չափ մեծ է ընդդիմապատկերն, մինչեւ կը թուի թէ կ'երա-
զէ մարդ:

Ձիւն է բնութիւնն ոլորտաց ընդ որս կը շրջին այս եգա-
կան դրութեանց վերաբերեալ աշխարհք: — Արդեօք այս
անժանօթ մոլորակք միանգամայն կրկին արեգականց շուրջն
կը թաւալին, որպէս իւրեանց կեդրոնին, եւ արդեօք իւր-
եանց շարժման հնոցն այս երկուորեակ արեգականց ծանրու-
թեան կեդրոնն է, կամ արդեօք երկու արեգականց իւրա-
քանջիւրն իւր յատուկ մոլորակային դրութիւնն ունի: — Այս
վերջին պարագայն աւելի հաւանական, աւելի ընդհանուր
պարտի լինել:

Թէ եւ մի իրական տարբերութիւն կայ այս դրութեանց
եւ մեր դրութեան մէջ, սակայն այս վերջնոյն յօրինուա-
ծէն կարեմք իմանալ եւ առաջնոց կարգաւորութեան հնա-
րաւորութիւնն: Արդէն մեր դրութեան մոլորակաց մին գեր
ի վերոյ է քան զայլս ամենայն իւր զանգուածովն, անտա-
րակոյս եւ իւր ներքին ջերմութեամբն. սա է կենդրոն մի
դրութեան որ կաղմեալ է ի չորից աշխարհաց, զորս կը տա-
նի ընդ իւր շուրջ գլխեգակամբ մետասանամեայ թաւալման

միջոցին: Դիցուք թէ Լուսնիթագ, որ արդէն 4240 անգամ մեծ է քան զերկիր, լինի աւելի մեծ եւ փայլի կապոյտ լուսով. միայն այս ենթադրութիւնն կը փոփոխէ մեր մոլորակային դրութիւնն եւ երեք տեսակ աշխարհներ կը բերէ ի տես. առաջին, մոլորակներ, որպիսիք են Երկիր եւ Հրատ, որք զլիաւոր արեգական շուրջն կը թաւալին կանոնաւոր ուղիով եւ կը լուսաւորին ի գիշերի մի այլազոյն արեգակնէ. երկրորդ, աշխարհներ որ կը շրջին շուրջ գերկրորդական արեգակամբ, որպիսիք են արբանեակը Լուսնիթագի, մի եւ նոյն ժամանակ լուսաւորեալք եւ յառաջին արեգակնէ որ կայ հեռի եւ է նուազ կարեւոր նոցա համար. երրորդ, վերջապէս աշխարհներ, որպիսիք են Երեւակ, Ուրանոս եւ Նեպտուն, որոց շրջանի ոլորտքն արտաքոյ կը լինին քան զմիւս երկուս արեգակունս: Այլ կան թերեւս անհամեմատ կերպիւ առաւել հետաքրքրական պարագայք, զոր Երկնային մեքենականութիւնն կարէ կանխատեսել: Որպիսի՞ եղական տարիք, որպիսի՞ անհեղեղ եղանակք կարեն յառաջ գալ արդեօք ի սոյնգունակ թաւալմանց, Բայց յաւիտենական է Տիեզերաց շրջապատներն, եւ իւրաքանչիւր քայլ կ'առաջնորդէ նորանոր սքանչացմանց:

Այն ամէն մոլորակային դրութիւն որ կը վարի յերկուց արեգականց, փոխան մեր կրկին յաջորդութեան, չորեքկին ունի յաջորդութիւն տուրնջեան եւ գիշերոյ. 1. մի կրկնակի տիւ լուսաւորեալ միանգամայն յերկուց արեգականց. 2. մի պարզ տիւ լուսաւորեալ միով եւ եթ արեգակամբ. 3. մի այլ պարզ տիւ լուսաւորեալ ի միւս արեգակնէ, 4. վերջապէս մի քանի ժամ կատարեալ գիշեր, մինչ երկու արեգակունք միանգամայն կը գտնուին ի ներքոյ հորիզոնին:

Այս բնական լուսաւորութեանց պայծառութիւնն հազիւ ուրեմն կարող եմք յղանալ մեր երկրային երեւակայութեամբ: Երանգք զոր կը նշմարեմք մեք՝ մի հեռաւոր գաղափար միայն կարեն տալ մեզ ի վերայ իրական արժէից այն աստեղային գունոց ընդ որս կը հիմնամբ աստուծոս: Արդէն երբ անցնիմք մեր մոլոչապատ լայնութեանց սահմաններէն ի պայծառ նահանգս արեւադարձից, առաւել կենդանի կը գտնեմք անդանօր աստեղաց գոյներն, եւ երկինք կ'երեւի

անդ մի ճշմարիտ արկղ ականց պատուականաց. ինչ պիտի լինէր արդեօք, եթէ կարէաք թեւակոխել անցնիլ անդր քան զսահմանս մեր մթնոլորտին: Այլ այդ երանգք մեծապայծառ պիտի երեւէին, եթէ հնար լինէր մեզի լուսնոյ նկատել զայնս:

Կապուտակ տիւք, մանիշակագոյն տիւք, վարդագոյն եւ շեփորկագոյն տիւք, շաքուցիչ կարմիր տիւք, աղօտ կանաչ տիւք... բաբէ. բանաստեղծից երեւակայութիւնն, նկարչաց քմահաճոյքն կարօղ են միթէ, ճաշակի ներկայանալին վերայ, ստեղծել լուսոյ աշխարհ մի առաւել նորանշան քան զայս:

Եթէ, անդ հեռի շարժող այս անտեսանելի մոլորակը՝ ընդ իւրեանս եւ չուրջ գինքեամբք ունին արբանեակներ, նման մեր լուսնոյ որ երկրագնդիս շուրջն կը թաւալի, նման լուսընթաղի եւ Երեւակի լուսնոյ որ իւրեանց հոյելիներն այս աշխարհաց միջին կիսագնդոց վերայ կը ժողովեն, յայնժամ ինչ լինելու է այն լուսնոց տեսիլն որ կը լուսաւորին ի բազմաթիւ արեգականց: Մին խոցանէ բաժանեալ է կրկին մասանց որոց իւրաքանչիւրն այլերանգ գունաւորեալ կ'երեւի կարմիր կամ կանաչ. երկրորդ մի կը ներկայացնէ կապուտակ մահիկ մի եւեթ. մի այլ լուսին ի լրման է եւ ամենեւին կապոյտ:

Եւ ինչ են արդեօք այդպիսի աշխարհաց վերայ արեգակնային խաւարմունք: — Մի կապուտագոյն արեգակն եւ մի այլ դեղնագոյն արեգակն կը մերձենան միմեանց. այն աշխարհային մակերեւոյթն որ յերկացունց միանգամայն լուսաւորեալ է՝ կ'ընդունի կանաչ գոյնն, արդիւնք բազադրութեան երկու լուսոց (կապոյտ եւ դեղին). եւ մակերեւութի այն մասունք որ միով եւեթ լուսով կը լուսաւորին՝ կ'ընդունին կապոյտ կամ դեղին գոյնն: Ընդ հուսլ դեղնագոյնն կը մերձենայ կապուտակ արեգական ներքեւ. կը սկսի տակաւ սքողիլ նորա սկաւառակին տակ, եւ կանաչ գոյնն որ ծաւալեալ էր ընդ բնաւ՝ կ'աղօտանայ սակաւ առ սակաւ, մինչեւ որ սպառի բոլորովին՝ հալելով այն ոսկեոյն մէջ զոր դեղնագոյն արեգական բիւրեղանման ճառագայթմունք կը սրբիւնեն շուրջանակի: Այս երեւութին վերայ յաւելումք նաեւ այն երեւոյթն որ կարէ ծագիլ, երբ ոսկեգոյն խաւարման

ճիշդ միջավայրն մի սեռու լուսին դայ եւ ծածկէ զնոյն իսկ
դեղնագոյն արեգակն եւ ի մթու թեան թողու զաշխարհն .
յետոյ , ըստ այն յարաբերութեան որ կայ իւր եւ ոսկեգոյն
արեգական շարժմանց մէջ , տակաւին շարունակէ ծածկել
զայն որ անցած լինի կապոյտ սկաւառակին տռջեւէն , եւ
թողու գրնութիւն ընդ քողով մի նոր կապուտագոյն խաւի :
Դեռ յաւելո՞ւմք . . . — Բայց ո՛չ , բնութեան անսպառելի
դանձն է այն . նա որ լիարուռն կը հանէ անտի , ոչինչ է
ստացած :

Ընդէ՛ր չեմք անդ հիանալոյ համար այն օքանչելի տեսա-
րանաց վերայ : — Բայց չէ հնար լինել ամենուրեք , եւ մեր
եղբարք Անդրոմեդի , Կարապի եւ Անդէսորդի կը ցաւին թե-
րեւս գի չեն աստ :

Այս նկարագրութիւնք բաւական իսկ են գաղտնար մի տա-
լոյ նիւթոյն բնութեան վերայ , որպէս եւ այն յանկուցիչ
հանդամանաց մասին զորս ունին այս կարգի ուսումնք : Գի-
տութիւնն դեռ նոր սկսած է թափանցել ի խորս աստեղա-
գարդ անհունութեան : Դեռ երէկ ոչ ոք գիտէր այժմու զըն-
նեալ իրական կրնաստեղջ թիւն , նոցա շարժմանց տլլագանու-
թիւնն , ոչ իսկ այն համեմատութիւնն զոր ունին նոքա երկ-
նային կազմակերպութեանց մէջ : Կարեմք մերձաւորապէս հա-
մարել գի գրեթէ զՏիեզերս կազմակերպող արեգականց հըն-
գից մին չէ միայնակ , նման նմա որ զմեզ կը լուսաւորէ . այլ
մեծաւ մասամբ միացեալ են արեգակունք կրկնակ , երբեակ
կամ բազմապատիկ գրութեամբք : Այոպէս ուրեմն կրկնա-
տեղք ճշմարիտ արեգակունք են , հսկայական եւ հզօր , որք
իւրեանց լուսոյն պայծառացեալ՝ միջոցին նահանգաց մէջ կը
վարեն դրութիւններ , տարբեր յայնմանէ զորոյ մի մասէնին կը
կազմեմք մեք : Նոքա ի լոյն մեծափառութեան անդ իւրեանց
անդուլ անդադար կը նշանակեն զանոլոք ընթացս ժամանա-
կին որ կը սահի կ'անցնի ի վեր անդ , որպէս եւ աստ , եւ
թոյլ կուտան երկրիս նկատել տարբեր տիեզերաց տարիներն
եւ դարերն , իւրեանց անշարժական հեռաւորութեանց խո-
րէն . — Յաւիտենականութիւն ճշմարիտ հրեղէն երկնից . . . :
Ո՛վ յաւերժական ժամացոյք միջոցին , ոչ երբեք գիտէ զկայ
առնուլ ձեր ընթացքն . որպէս մասն Բախտին , ցոյց կու-

տայ նա էակաց եւ իրաց՝ մշտաթաւալ անիւն որ ի կատարս
կենաց կը բարձրացնէ զնոսա եւ կ'ընկենու յանդունդս մա-
հու։ Եւ մեք, մեր այս ստորին բնակավայրէն, կարեմք ըն-
թեռնուլ ի ձեր տարեւոր թաւալմունս զգատակնիք մեր երկ-
նային ճակատագրին, որ բարձեալ կը տանի մեր գծուծ պատ-
մութիւնն, որ պիտի տանի եւ մեր սերունդն որպէս մի մա-
ռախուղ փռչեմեակ յարուցեալ յանցս երկնից, մինչ զուք
պիտի շարունակէք չըջել լուռ եւ մունջ ի խորհրդաւոր ան-
դունդս անհունութեան։

Քամիլ Ֆլամարիոն

Թարգմանեաց

Ա. Ս.

ՕՐԷՆՍԴՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ

Ըստ հնագոյն պատմորանից, Եգիպտոսի կառավարութիւ-
նըն 'ի սկզբան աստուածպետական. եւ յետոյ միապետական
էր. չ'աստուածները տառն եւ ութը հազար եւ մարդիկ՝ տառն
եւ հինգ հազար տարի թագաւորածէին անդ. Պղատոն եւ
Դիոմէ կըսեն թէ Եգիպտոս ինը հազար տարիէ ի վեր թագա-
ւորներ ունեցած էր, երբ Սողոն հասաւ անդ. այսպէս Եգիպ-
տոս միապետութեան սրորանն էր։ Առանց ծանրանալու աս-
տուածպետական եւ միապետական կառավարութեանց ծագ-
մանց ինչպէս եւ Մէնէսէն ի վեր թագաւորաց եւ հարստու-
թեանց երկտր շարքին վրայ, կը բաւականանամ այս ընդար-
ձակ պետութեան կազմակերպութեան մասին զազափար մը
տալով։ Մէնէսէն սկսեալ, որ Հիմնադիր-Թագաւորն լինե-
լով՝ երեք հարիւր երեսուն յաջորդներ ունեցած էր։ Եգիպ-
տական կառավարութիւնը միապետական էր. սոյն երկրի մե-
ծութեան եւ բարդաւածման առաւել ջանադիր հանդիսա-
ցած էր իշխանն Սեոսդրիս, որ որքան քաջ պատերազմիկ
այնքան եւ ընտիր օրէնսդիր մ'էր։ Քննեմք այժմ թէ Եգիպ-

տոտի միապետութիւնն ալ, հանգոյն նախկին միապետութեանց, ընտրողական թէ ժառանգական, բռնաւոր թէ չափաւորական էր: Այս մասին պատմաբանք տարակարծիք են. ոմանք Եգիպտոսի միապետութիւնն բռնաւորական եւ ժառանգական, եւ այլք չափաւոր եւ ընտրողական կ'անուանեն: Սիկիլիոյ Թէոտոր պատմաբանն կ'ըսէ. «Էր երբեմն որ արքայորդիք չ'էին ժառանգեր իւրեանց հարց իշխանութիւնը. թագն ու մականը կը յանձնուէին այն անձանց որք հայրենեաց մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցած էին » Այսու ամենայնիւ Պարոն տը Բասթօրէ կը կարծէ թէ Եգիպտոսի թագաւորութիւնը ժառանգական էր եւ Թէոտորի յիշեալ հատուածն հին ժամանակաց կը վերաբերէր. նա կը յաւելու, հակառակ Պօսիւէի եւ Մօնթէսքիէօյի կարծեաց, թէ կառավարութիւնը բռնապետական էր եւ ոչ չափաւորական. չեմք կրնար աստանօր հետեւիլ այն մանրամասնութեանց, որովք սոյն խնամուռն պատմաբանն կը ջանայ Եգիպտոսի թագաւորաց բռնական իշխանութիւնը ապացուցանել: Ճանչնալով հանդերձ թէ Եգիպտոսի թագաւորք գործած էին երբեմն բռնութիւններ, չեմք կարող սակայն հաւատալ թէ մի կառավարութեան մէջ, ուր թագաւորաց անհատական կենաց փոքրագոյն արարքն իսկ կանոնաւորեալ են, սոցա հանրային իշխանութիւնն բոլորովին բաժարցալ լինի. բայց անկարելի է մեզ նաեւ ժխտել թէ երբեմն, նա մանաւանդ մեծամեծ աշխարհակալութեանց միջոցին, Փարաւոնք իրենց իշխանութիւնը բռնապետաբար գործածելու հակամտած չը լինին. այսու հանդերձ խաղաղութեան ատեններ, սոքա, մարդկային երկու մեծ դասերու՝ այն է քրմաց եւ պատերազմողաց միջեւ զետեղեալ՝ չէին կրնար բռնաւորական իշխանութիւն ունենալ եթէ ոչ այն օտար բնակչաց վերայ որք թէեւ ոչ գերի, այլ չ'էին վայելեր հաւասարութիւն եւ մի կատարեալ ազատութիւն: Փարաւոնաց իշխանութեանց բնութիւնն ինչ որ ալ լինի, սա ստոյգ է թէ սոքա դատելու եւ վճռելու իշխանութիւն ունէին. Հերոդոտ կ'ըսէ թէ Միտէրինոս բոլոր իշխաններէն առաւել արդարութեամբ կը վճռէր իւր հպատակաց դատերն: Թագաւորք պատերազմ հրատարակելու եւ առ այն ամեն ինչ գործելու կարող էին.

Սեոսագրիսի օրինակն տարակոյս չը ձգեր այս մասին: Թագաւորը՝ քրմաց եւ կամ պատերազմողաց մէջէն կ'ընտրուէին. Պղաւտարքոս կըսէ. «Եթէ մի պատերազմիկ ընտրուէր, իսկոյն քրմաց դասէն կը հտնարուէր:» Ըստ Պղատոնի մի թագաւոր չէր կարող թագաւորել յեգիպտոս տունց սրբաւան իրաց տեղեակ լինելու. եթէ ուրիշ դասէ մի տնձ գիպուած ուլ արքունական թաղն դրուէր, պարտէր քրմաց դասին մէջ ընդունուիլ եւ առ այն սոցա քուէներն ստանալ. յաճախ կը պատահէր որ միտպետն լինէր միանգամայն քրմայեւո:

Այսպէս եգիպտոսի կառավարութիւնը միապետական լինելով հանդերձ՝ էր նաեւ ատոռւածպետական. եթէ քուրմերն առանձինն չ'ընտրէին թագաւորները, կը նուիրագործէին յետոյ սոցա ընտրութիւնը:

Եգիպտացիք, ըստ Ստրապոնի, երեք մարդկային դասակարգութեանց կը բաժնուէին, որք են քուրմերն, պատերազմողներն եւ հողագործներն. իսկ Թէօփոր եւ Պղատոն սոցա վերայ կը յաւելուն նաեւ արհեստաւորներն, հովիւներն ու որսորդներն, որք սակայն հողագործաց դասին ստորարաժանմունքն են: Քրմաց եւ պատերազմողաց դասերն մեծամեծ առանձնաշնորհումներ կը վայելէին. թագաւորք սոցա մէջէն կ'ընտրուէին: Գալով երրորդ դասուն, սա յիշեալ դասուց ծառայութեանցը նուիրուած էր: Քուրմք, պատերազմողք եւ հողագործք մշտնջենապէս իրենց կարգաց եւ գործաց մէջ ամրապնդեալ էին:

Բլին կ'ըսէ թէ եգիպտոսը յիսուն գաւառներու վերածուած էր. հողերն թագաւորին, պատերազմողաց եւ քրմաց միջեւ հաւասարապէս բաժնուած էին, այնպէս որ հողագործներն ամեն գաւառաց մէջ տարածուած՝ նոցա վարձակալներն ու մշակներն էին:

Հետեւաբար եգիպտոսի կառավարութիւնն, ատոռւածպետութեան, ազնուապետութեան եւ միապետութեան խառնուրդ մ'էր, արդիւնք այն յաջորդակի գիպաց եւ պատահարաց որք մի զմիոյ կնի ներմուծեցին սոյն տարերքն յեգիպտոս, որոյ կազմակերպութիւնն՝ հանդոյն Հնդկաստանի, մի անիտիփոսականութեան դրոշմ կը կրէր եւ իւր օրէնագրութիւն Մանուի օրէններէն ածանցուած էր:

Ի հնումն Եգիպտացւոց մտային նկարողիրն, այն մեծ յարումն ու կոյր յարգանքն զորս նոքա ունէին իւրեանց օրինաց եւ սովորութեանց համար, չառ գովելի նկատուած էին. օրինաց պահպանութեան եւ միապետական նախկին սովորութեանց մէջ ոչինչ փոխելու մասին իւրեանց ունեցած հաստատամտութիւնը մեծամեծ գովեստից առարկայ էր. մինոր սովորութեան մուտքն յեգիպտոս հրաշք մ'էր. անդ ամեն ինչ միեւնոյն եղանակաւ կը գործուէր. Եգիպտացիք չէին ուզեր ուրիշ երկիրներէ մի ինչ փոխ առնուլ:

Ըստ մեզ Եգիպտացիք այս մասին եւ սչ մի գովեստի արժանի էին. արդէն յայտ է թէ օգն ու կլիմայից դիրքը ժողովրդոց բարուց եւ մտային զօրութեան վերայ մեծ ազդեցութիւն ունին. Եգիպտոսի օգն ու կլիմայն ընդ միշտ միակերպ լինելով՝ զսգցես հաստատամիտ ըրած էին նորա բնակիչներն, այլ սակայն այս յատկութիւն չը լինիր մի մոլութիւն երբ չափազանցութեան տարուի. անտարակոյս:

Յաջորդ թուով պիտի խօսիմք Մովսիսական օրէնագրութեան վերայ:

ՊՕՂՈՍ Գ. ՔԵՐԷՍՏԷՃԵՍ

Պ Ա Տ Մ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

ՌՈՒՍԱՅ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

(Շարունակութիւն. Տես թիւ ԺԲ.)

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

Մեծն Պետրոսի զանակաւորին. — Նա է գոյացնում Ռուսիոյ քաղաքակրթութիւնն ու վաճառականութիւնը. — Նաւային զօրութեան հաստատութիւն. — Ռուսաց առաջին վաճառականական նաւը. — Պետրոսի ճամպորտութիւն տարաշխարհում. — Պատերազմ Շուեպի հետ, Ռուսիա ձեռք է բերում Բալթիկ ծովու ափերը. — Պետրսբուրգի հիմնադրութիւնն ու արագ զարգացումը. — Վաճառականութեան համար համապաշտօն. եայնրի ժողով. — Զրանցքների, ճամպաներու եւ իշեւանների (պօստ)

հաստատութիւն, Պետրոսի մեծ հոգատարութիւն երկրագործութեան եւ ձեռարհեստականութեան համար. — Նա կեսը վեր է առնում զանին պատկանող մենավաճառութեանց վրայէն. — Օտարագգի արհեստականների եւ բանտրների գաղթականութիւնն Ռուսիայում, Մեծն Պետրոսի նրանց տուած արտօնութիւնք. — Ռուսաց առեւտրական նաւային զօրութիւնն ու մանրմունը հարկահանութիւնն նաւականութիւնը պաշտպանելու մտքով. — Վաճառականական օրենսդրութիւն. մաքսագին. — Արտաքին ու ներքին վաճառականութիւն. — Օտարագգիք եւ ազգայինք. — Պետրոսիկի յաջողում Արխանկէյի եւ Բալթիկ ծովու Ռուսաց միւս նաւահանգստների ձախտորդութեամբ. — Մեծն Պետրոսի յաջորդների անպիտանութիւնը մինչ ի Կատարինէ Բ. Ռուսական զօրութեան նոր տարածումը հարաւում. — Վաճառականների կարգ կարգ բաժանումը. քաղաքների վրայ կանոնադրութիւն. — Տուրքերու վրայ դրութեան ընդունելութիւններ ամեն ճշդութեամբք. — Արգելադրութիւն եւ պաշտպանողական իրաւունք Ռուսական ձեռարհեստականութեան նպաստելու համար. — Փառաւոր իրաստմունք օտարականներին Ռուսիայում քաշելու համար. — Կալսերական ձեռագործութիւնք, դրանց պատճառած կորուստներ, ոչ արհեստաշէն ձեռարհեստների յաջողում. — Երկրագործութեան յառաջացում. — Դանձ եւ արծար դրամ շրջաբերութեան մէջ, պղնձադրամ ու բոքսադրամ. բանկերի, դրամատների հաստատութիւն. — Ռուսիոյ ծովային վաճառականութիւն. — Պարսպ ջանք գարգացնելու համար. — Օտարագգաց յայտնի առաւելութիւն Ռուսական վաճառականութեան մէջ. — Անկլիացոց առաւելութիւն. — Վաճառականութեանց. կարեւորութիւն, Հոլլանդացիք եւ Ալլմանդք Անկլիացոցմէ յետոյ են գալի. — Անկլիոյ հետ բարեկամութիւն վերգովնում է Ամերիկու պատերազմի առթով, գնէք ձեռին չեզոքութեան դրութիւնը ու չեզոք ազգաց նաւարկութեան ստացած տարածութիւն, Ռուսիոյ արած առեւտրական դաշնադրութիւն նրանց հետ. — Յրանսիական յեղափոխութիւնն հաստատում է հին բարեկամութիւնն Անկլիոյ հետ :

Այդ վիճակումն էր վաճառականութիւն, ձեռարհեստներն ու առհասարակ նիւթական շահերը, Եւրոպու արդէն ամենէն ընդարձակ կայսրութեան մէջ, երբ 1689 թուին Պետրոս ձորը կառավարութեան լիամբ ձեռին առաւ : Այդ ձորը թերեւս աւելի արժանի եղաւ մեծ անուան առեւտրական ինդիւրներում քան թէ աշխարհավարական եւ պատերազմական : Այդ վերջին երկու մասին մէջ իրան միջոցներ չեն պահուում. չառ աւելի հանձար է հարկաւոր մի կարգով, կանոնով աւելութիւնն հիմնելու համար քան թէ յաղթող աշխարհակալ ու ճարտար եւ յաջող աշխարհավար լինելու : Ոչ մի ժամանակ մի մարդու բացարձակ իշխանութիւնն այնքան աւելի լաւ զարգարացան իր գործադրութեանը մէջ որքան

Մեծն Պետրոսինը: Մի լուսամիտ բռնապետութիւն կարող էր միայն սլոճացնել Ռուս ազգին այն բարբարոսութենէն, որու մէջ շատ խորն էր մղրծուել եւ մօտեցնել նրան Եւրոպական լուսաւորութեան:

Ի՞նչ բանի էր ծառայում Ռուսիոյ պետութեան իր երկրին ընդարձակ տարածութիւնը առանց նրա ծովափերին իր խխանութեան ներքեւ ունենալու. դրսի հետ յարաբերութիւն սիպտակ ծովով շատ թերահատար էր, վասն զի տարուայ մէջ ութ ամիս սառուցն այդ ծովում նաւարկութիւն անելն չէր թոյլ տալի: Գոնէ մինչի Բալթիկ ծովու ափերին հասնիլ. այդ եղաւ ամենահաստատ միտք երիտասարդ կայսեր իր դահաւալութեան ժամանակ եւ այդ բանի համար Շուէտի հետ բացուած պատերազմ որոշում տուեց մի եւ նոյն պահուն առեւտրական առաւելութեան հիւսիսում:

Բայց ձարի մեծ ամենէն կարեւոր բանն էր պահում: Ծովային զօրութիւն: Արդէն, իրաւ է որ, Ալեքսիս ձարը՝ Պետրոսին նախորդն որոշած էր գերանատներ եւ նաւարաններ սառջ բերելու ու կարգաւորելու նաւարկութիւնը Վոլհա գետի եւ Կասպեան ծովու վրայ Հոլլանդացոց օգնութեամբ, որոնք տասնութեօթներորդ դարու կիսէս՝ հետզհետէ իրանց ձեռին էին քճել Ռուսիոյ արտաքին վաճառականութիւնը Անկլիոյ փաստ հասցնելով: Բայց կառավարութիւնը այդ խորհրդին գործադրութեանը համար պէտք եղած ոչ խելքը՝ եւ ոչ կամեցողութեան ուժն ունէր: Բախտն այնպէս բերեց, որ Պետրոս պատահում լինի այն միայն նաւաչէն Հոլլանդացուն, որ մնացել էլ Ռուսիաում: Դա եւ սա շատ շուտով իրարու միտք ու խօսքը հասկացան: Մուսկուտում հաստատուած Հոլլանդացի վաճառականների միջնորդութեամբ, Սարգամէն քաջ հիւաներ բերել տուին: Նախ՝ գետերի եւ լճերի վրայ գերահատներ հաստատուեցան եւ յետոյ Արխանգէլում: Եւ 1693 թուականէն, ձարն որ՝ իր ձեռն ամեն տեղ գործի վրայ էր դրել, գոհ եղաւ տեսնելով, նաւաշինութեան արհեստին պահանջած կանոններովը չինուած առաջին Ռուս առեւտրական նաւուն ջրումն իջնելը: Այդ օգտակէր եւ հրահանգիչ յարաբերութեանց յիշատակին համար, որ տեղի ունեցան Հոլլանդացի վաճառականների եւ

Նրանց ծովային մարդկանց հետ: Պետրոս ընդունեց Ռուս դրօշակին համար Հոլլանդական դրօշակին գոյները, նրանք միմիայն շուտ տալով: Ռուս դրօշակը կարմիր, կապուտ եւ սեպտակ է, իսկ Հոլլանդականը՝ կարմիր, սեպտակ եւ կապուտ:

Բայց երիտասարդ թագաւորին սորվելու եւ գիտնալու եւսանդոտ ծարաւին եւ անխոնջ գործունէութեան իր երկրում գտնուած ուսմունքը չէր բաւում: Նա կամենում էր իր աչքերովը տեսնել եւ ձեռներովը աշխատիլ ու ինքն իրան մտածել ու գտնել: Այդ պատճառներով, Ռուս ճարերէն աւաջինը եղաւ մտքոտում գնողը մի ճամբորդութիւն անել տարաշխարհներում. բայց իր գնալ ու տեսնել ուզած երկիրներն էին գլխաւորապէս Հոլլանդան եւ Անկլիան. այդ երկու աէրութիւնք էին այն ժամանակ ամենէն աւելի առաջացած վաճառականական, ձեռարհեստական եւ նաւարկական դործնականութեան մէջ: Արարած աշխարհ գիտէ թէ ինչպէս ողջ Ռուսիոյ ինքնակալը իբրեւ հիւսն աշխատեց Սարգամի նաւարանում եւ թէ ինչպէս նա ուրիշ՝ այլ եւ այլ արհեստներ սորվեց եւ մի սուր աչքով նկատեց ու խմցաւ ինչ որ իրան օգտակար եւ շահաւոր երեւաց: Նա յետ դառաւ իր տէրութեան մէջ 1698 թուերին, իր հետն առած երեւելի վարպետներ, որոնք մեծ զոհողութեամբ իր կշտին էր ժողոված, որպէս զի նրանց հետ միասին մեծ մեծ վերանորոգութիւնք մտցունէ իր երկրում: Մի երկաթէ կամք, որ ոչ մի գիտնադրութիւն չէր տանում, հասար հնազանդութիւն ամեն բանում եւ ամեն տեղ, իր ձեռնարկութեանցն յաջողութեան շատ օգնեցին: Հին սովորութիւնք այդ կամքին առաջը խոնարհեցան, Ռուսը ստիպուեց իր մօրուքը խզել եւ Ֆրանսիացու ձեռով էլ հազուել զգուել:

Շուէտը բռնած լինելով Բալդիկ ծովու եզերքի վրայ մի երկար գօտի Ֆինլանտիու սահմանադրւոյն մինչի Ռիկալիդէնը, այդ կողմէն ճլատում էր Ռուսիան: Այդ պատուար ջնջելու ցանկութիւնն եղաւ որոշող պատճառ այն պատերազմի յայտարարութեան, որն որ Պետրոս՝ Կարլ Ժ. Բ. ին արեց 1700 թուին: Զէնքի բախոյն առաջ Պետրոսին նպաստաւոր չեղաւ. բայց նա մեծ մնաց իր հաստատութեամբն ու երկա-

րամտութեամբ եւ իր նպատակին էլ հասաւ : Այն տեղն որով Ռուսական երկիրն ամեն տեղէն աւելի մօտենում էր ծովուն, Լանդովա լճի եւ Նէվա գետի միջին բռնողն էր : Զարը՝ օգուտ քաղեց Շուէտի թագաւորի բացակայութենէն այդ տեղի վրայ տիրանալու եւ այդ տեղաւորութիւն յաջողութեամբ դուրս ելաւ 1703 թուին, մի փոքրիկ տորմը օգնութեամբ, որ շինուած էր Շլուզէլլուրկի եւ Օլօնէցի նաւորաններում : Շուէտացիք քաջուիլ ստիպուեցան ու իրանց Նիքաշանց բերդակը կործանուեց եւ Նէվա գետի կղզիներուց միուն վրան հիմունքը կցուեց կայսրութեան նոր մայրաքաղաքին, Պետրսպուրկ : Այդ քաղաքաշինութիւն Ալեքսանդրինը յիշեցնել է տալի եւ այդ մայրաքաղաք Ռուսիոյ քաղաքակրթութեան վրայ մի վճռողական ազդեցութիւն գործեց եւ մի ասիական ազգին եւրոպական ազգ շինեց :

Այդ նոր մայրաքաղաքը, որու դիրքն իրեւ մի նախակայած կայսրութեան արեւմտեան ծագումը, համարեր թէ մի օտար երկրի վրայ, արեւմտեան լուսաւորութիւնն ընդունելու էր սահմանուած : Յաջողութիւնն արդարացուց այդ կարգէ դուրս իշխանութեան գործը, որնոր կատարելը մի քաղաքակիրթ աշխարհում անկարելի բան էր : Պետրսպուրկ քիչ ժամանակաց մեջ, ոչ թէ միայն կայսերաց փառաւոր բնակատեղն եղաւ, հապա նաեւ կայսրութեան առաջին վաճառաշ քաղաքը : Այդ մայրաքաղաքի դրքի վրայ շինուած առաջին չէնքը՝ մի մարտկոց եղաւ, երկրորդը՝ մի մաքսատուն. զինուորների կշտին խանութպաններ հաստատուեցան եւ 1703 թուի նոյեմբեր ամսում մի Հոլլանդական նաւ առաջինն եղաւ եկող Պետրսպուրկ : Զարն ինքն առաջնորդեց այդ նաւը նուազանգստում եւ նաւապետին վարմացքը մեծ եղաւ՝ երբ կառավարչի սեղանի վրայ, ճանաչեց որ իր նաւուղիքն է եղել նոյն ինքն վեհապետը. Պետրոս նրա թոյլ տուեց որ տուրքէ եւ մաքսէ ազատ իր գինու եւ աղի բեռը վաճառէ, եւ շատ շատ պարգեւներ էլ տուեց նաւաստուն : Յաջորդ տարում, երկրորդ եկող նաւն եղաւ մի անկլիական, այդ էլ նոյն եւ մի շնորհներին արժանի եղաւ :

1709 ին Պուլտուաի ճակատամարտը Հիւսիսի բաղդը յայտնի արեց. Պետրոսի նոր առաջ բերած շինութիւնն ամրացաւ :

Շուէտի շինովի մեծութիւն տապալուեց. Ռուսիա այն ժա-
մանակ Բալթիկու եզերքների տէր եղաւ Դունա գետի
բերնէն մինչ Ուկրօրկ եւ հետզհետէ իր տիրապետութիւն
տարածեց այնտեղ, ինչպէս հարաւում նոյնպէս էլ հիւսի-
սում: Որպէս զի Պետրսբուրկում ամփոփուել վաճառականու-
թիւնը. Պէտք եղաւ երեսէ թողնել Արխանկէլը, չուրջն ե-
ղող գաւառների բոլոր վաճառականները յատուկ եւ յայտնի
սլաւուէր ստացան տեղափոխելու բոլոր իրանց ապրանքները
նորաչէն մայրաքաղքում: Ռուսական վաճառականութեան
երկու գլխաւոր ապրանքների դուրս ածումը, Ռուսիոյ կա-
նիւն ու կաշին, միայն Պետրսբուրկում եղաւ ներելի: Վո-
լօկտա անուն հարուստ քաղաքն անդամ որ իր դիրքով Ռու-
մինա գետի մի խառնուրդի վրայ, կարծես թէ բնական նա-
ւահանգիստն լինի Արխանկէլը, ստիպուեց այդ հրամանին
հնազանդիլ: Արխանկէլի ամենէն երեւելի վաճառականներն
հրաւիրուեցան մի եւ նոյն ժամանակ իրանց աները Պետրս-
բուրկում փոխադրելու. Ռուսական բերքերի երկու երրորդ
մասը պէտք էր որ դէպի այդ մայրքաղաք ուղղուէին եւ մի
երրորդ մասը միայն Արխանկէլում: Աշխուականներն ու ե-
կեղեցականները հրաւիրուեցան այդ մայրաքաղքում իրանց
համար ապարաններ կառուցանելու. հազար հազարաւոր
գործաւոր եւ մարդիկ ամեն կարգէ, այդ տեղ փոխադրուե-
ցան եւ իրրեւ մի հրաշք, մի ամենատիտուր անապատի մէ-
ջէն, ուր առաջուց միմիայն ողորմելի ձկնորսաբնակ խրճիթ-
ներ էին գտնուում, մի փառահեղ մայրքաղաք դուրս եկաւ
կանգնուեց: Սկիզբներում այդ բուն նորութիւնք տեղի
տունին դժուարութեանց, բայց կամաց կամաց սովորեցան
վաճառականական նոր ճամպուն, մանաւանդ որ ներսերումն
եղած գաւառների մեծ մասին համար՝ Պետրսպուրկ աւելի
մօտ էր քան թէ Արխանկէլ եւ օտարականաց համար էլ
Բալթիկ ծովն աւելի հեշտ նաւարկելի էր քան թէ հիւսի-
սային հրուանդանը, ինչպէս որ հէնց 1714 թուէն 14 նաւ
մանելը տեսնուեց Պետրսբուրկում եւ 180 նաւ 1724 թուին:
Առեւտրական գործերը մի մասնաւոր տնօրէնութեան յանձ-
նուեց, Առեւտրական համասլաշտօնէից ժողովի եւ Պետրոսի
խորագիտութիւնը չուտով հասկացան երկրի գիտական մեծ

ճամբարներուց քաղելու օգուտը՝ արտաքին նաւերու ցամաք հասցնելը դիւրացնելու համար, բանը միայն այդ գիտական ճամբէքը իրարու հետ կցելն էր: Չարն ինքն այդ գործն սկսեց, յանձնելով մի անկլիացի ճարտարապետի մի ջրանցք փորել լատօկա լճէն մինչ ի վօլկա գետը եւ այդպիսով Բալդիկը կառավան ծովու հետ կապել: Յամաքային հաղորդակցութիւնը նմանապէս բարւոքեցան եւ նոր ճամբէք շինուեցան, սլաշտօնապէս հեռաւորութիւնքն չափուեցան, կշառքն ու չափերը կանոնաւորուեցան, Պօստաները կարգաւորուեցան, վերջապէս հիւսիստներ զրկուեցան Եւրոպա գլխաւոր վաճառաքաղքներում, առաջին յիմնադրութեամբ: Կայսրութեան առաջաբեր զօրութիւնն խիստ մեծ չափով եւ ամեն կերպով աճելով աճեց, այդ մեծ միտպետին կայսրութեան ժամանակ: Երկրագործութիւնն ալ առաջ բերեց վաճառականութեան համար զրեթէ կրկնակի քանակութեամբ, բնական բերքեր: Մինչեւ այն ժամանակ ցորենը միայն երկրում ստառուելուն չափ էր մշակուում եւ այդ միջոցում վաճառականութեան մէջ մեծ տեղ բռնեց: Երկրագործութեան վրայ հսկելն ու այն քաջալերիչն մի մասնաւոր տնօրէնութեան յանձնուեց եւ շատ անմշակ երկիրներ օտարազգի գաղթականների շնորհուեցան: յատուկ կերպով էլ վուչի եւ կանեփի մշակութեան էլ մեծ նպաստ եղաւ, թէ իրբեւ հիւսելու համար տունի եւ թէ իրբեւ իւղաբեր: Ըստ հեռաւոր գաւառներում, իրանց երկրի բերքերը դուրս հանելու համար, օղի միանցնելը թոյլ տրուեց, բայց միմիայն ընտանեկան գործածութեան եւ գազի վրայ ծախելու համար եւ այդ ասլառքի մենավաճառութիւնն իրան սլահեց: Սակայն Պետրոս՝ միւս մենավաճառութեանցմէ ձեռը վեր առաւ, որոնք ձորերը մինչեւ այն ժամանակ՝ առաջ առաջ իրանց ծախու առնելու ունեցած իրաւացի ուժովը իրանց էին պահած: Վաճառելու իրաւունքն ու ազատութիւնը Ռուսիաում այդ ժամանակէն է սկսում:

Որպէս զի ասպհոլութի առաջին նիւթեղէնքը տեղական չուխարի գործարանների համար, կոտոջաւոր կենդանիների սլահարանութիւն մեծ խնամքով բան գործ եղաւ իւքրանիում եւ այն եղանակը գործածեցին այդքանում, որն որ ե-

րիտասարդ Ռսներ օտար երկրումն էին սորված: Նաւակա-
նութիւն ու նաւական շինութիւն ձարի սիրական տաւրկայքն
եղան: Նրա գահակալութեանը Ռուսիա հազիւ թէ մի ողոր-
մելի եղերաման տորմիլ ունէր: Նրա մեռնելիս՝ Ռուսական
նաւատորմիզն ամենազօրաւորն էր հիւսիսում: Ուստի նա՝
վաղուց էր իր խելքն ու միտքը դարձուցել անտառների
պահպանութեան եւ հոգատարութեան վրայ: Պաշտօնա-
տարների յանձնուեցան նաւաշինութեան համար յատուկ
փայտերը նշանակելու գործք. ոչ մի անտառատէր՝ էլ կա-
րող չեղաւ կտրում անել առանց նրանց հրամանին: Սկսուեց
հողի տակէն մետաղէ հարստութիւն հանուել, որ մինչեւ
այն ժամուն գետնի տակով էր ծածկուած: Սաքսոն հան-
քագործեր Սիպէրիու լեռները տնտչեցին, որոնց գետերը սո-
կու աւազ էին տալի: Ուրալ լեռանց հարուստ հանքերի բո-
վագործութիւն յետին ժամանակում տեղի ունեցաւ, բայց
պղինձ եւ երկաթն դետնէն հանելը՝ հէնց այդ օրէն մի նշա-
նաւոր զարդացում ստացաւ. վարձք եւ ուրիշ այլ եւ այլ
չահեր խօստանալով, մարդկանցը դէպի հանքերը քաշեցին,
հանքագործ վարպետներն ամեն տեսակ տուրքէ ազատ կա-
ցան եւ կայսեր գիւղացոյցը՝ ձեռնարկուներին տուին, որոնք
ճորտատէր լինելու իրաւունք չունէին:

(Շարունակելի)

ՍԱՐԿՈՍ ԱՂԱԲԷԳԵԱՆՅ

Մ Ա Յ Տ Ա Յ Ի Ա Ռ Թ Ի Ի

Կ Ի Ն Ն

«Amongst unequals no society.»

MILTON

Բերկրութեամբ կը տեսնեմ որ խեղճութեան քաղաքակրթու-
թեան մեծ աշխատութեանց օրակարգի գլխաւոր խնդիրնե-
րէն մին եղիւ «կնոջ խնդիրն», մերպնէից մէջ եւս սկսած է
յատկապէս յուզուիլ, տիկին Տիւսարի «Մայտա» անուն գոր-

ծին հրատարակումէն 'ի վեր. ներուի մեզ դանազանել քաղաքակրթութիւնն, զի երբ խնայման յատկանշին կու տամք, սա անսովեամբ է որ՝ ըստ մեզ, չ'ենք կարող համարել, որպէս շատեր, քաղաքակրթութիւն, բարուց տալիանութիւնը զիւրացնող քիչ շատ կազմաւորեալ եւ օրինաւորեալ միջոցներն: Իմ պատուարժան բնկերներէն Պ. Պ. Զօհրապ եւ Հրաչեայ սկսած են արդէն «կնոջ խնդրոյն» ատթիւ մենամարտիլ «Երկրագունդ» հանդիսավայրի մէջ:

Բնաբանս ինքնին ցոյց կուտայ թէ «կնոջ դատին» 'ի պաշտպանութիւն կուգամ, համակարծիք Հրաչեայ ազնիւ ընկերոջս, համակարծիք քաղաքակրթեալ աշխարհին:

Անշուշտ՝ մեզ նման աղատութեան այսինքն առաջդիմութեան դործին ուխտեալ եւ նուիրեալ մի անձի, աններելի արտի լինէր, լոկ ականատես մնալ այս բանավեճի առջեւ. կ'արտօնուիմ ուրեմն յայտնել եւ ես իմ համեստ կարծիքս այս նիւթի վրայ որ ընծայած է եւ կ'ընծայէ կենսական կարեւորութիւն: «կնոջ խնդիր» ըսելով ըմբռնած եմք, արական եւ իգական սեւերու բնկերական կենաց մէջ ունեցած բնկերական պարտուց եւ իրաւանց կատարեալ հաւաստութեան ծանօթացումը. այսինքն այն համոզեալ ճանաչումն թէ կին մարդն ստորին չի՝ այր մարդէն եւ թէ իբր այդ՝ առաջի բնութեան ինչպէս եւ երկրիս վրայ, կինն՝ այր մարդուն զերիւն չի, թէ այդպէս նկատուել է եւ դեռ կը նկատուի, չ'է ուղիղ եւ ո'չ արդար. բռնաբարել է սարգսպէս, ստնա-կոխել է նոցա արդար իրաւունքն, զոր այսօր սկսած են պահանջել:

Արդարեւ այս պահանջ նոր ալ չ'է. Առիստօֆան՝ այս նիւթի վրայ գրած խի է մի խիստ ընտիր կատակերգութիւն. գուցէ յայնժամ ծաղրելի երեւեցաւ որպէս այժմ՝ շատերու. բայց գիտութիւնն ու խնամատիրութիւնը, որք ձեռք ձեռքի կը քայլեն խիական առաջդիմութեան շաւղին մէջ, հեռի ծիծաղելէ կ'ըսեն կնոջ. «Արդար է պահանջը, ապաւինէ մեզ, ձեռք տուր մեզ, աշխատէ, կրթէ գրեզ, յաղթանակը արտի տանիս:»

Այս ձայնը, այս յորդորը, կ'երեւի չ'են հասած Մայտայի հեղինակուհւոյն ականջին, որով արդար մի պահանջի իրա-

կանացումն սխալ միջոցներու մէջ սինտոսելու պարտաւորել է , տեղի տալով այսպէս իրաւացի քննադատութեանց :

Հետեւաբար ըստ մեզ՝ ցոյց տուած միջոցն է , պարսաւելին եւ ոչ նպատակը . Մայտայի հեղինակուհին , նպատակի տեսակետով , ունի անշուշտ իր գնահատելի արժանիքն :

Պ . Զօհրապի կծու քննադատութիւններն , զորս ըրած էր երկրագունդ հանդիսի հոկտեմբեր թուոյն մէջ , Մայտայի առթիւ կնոջ նկատմամբ , մեր մէջ սա համազումը գոյացուցին թէ՛ ինքն ուզած էր աւելի ծանրանալ արդի իգական սեռի վրայ ազականեալ բարոյականի տեսակէտով , նկատելով զայն մինչեւ իսկ «թշուառութեան ու անիծից տարր» !!! Ի՛հ թէեւ ճամարութեամբ եւ անաշուապէս պէտք է դատել , ներսի մեզ հարցնել , թէ ո՞ր իրաւամբ այր մարդուն ներքի կ'ըլլայ 'ի մանկութենէ սկսիլ գործելու ամեն անբարոյական արարք , չը համարուելով իսկ ամօթ եւ անպարկեշտ :

Բնութեան առջեւ այր եւ կին հաւասար լինելով , կարծեմք այր մարդն յատուկ առանձնաշնորհ մը չը կրնար ունենալ մեղանջելու համար բարոյականի դէմ միշտ եւ ամեն բոլի ազգի ազգի միջոցներով եւ պարագայից մէջ , մինչեւ իսկ քաջագործութիւններ համարելով զայնս եւ խրոխտաբար հաղորդելով իր բարեկամին , իր մտերմին : Երբ նոյնն գործէ կինն , վա՛յ իրեն , ամեն լիտի բառ կը տեղայ յայնժամ գլխուն : Այսպէս միոյն արարքն է անքննադատելի , իսկ միւսինն պախարակելի միեւնոյն պարագայի մէջ . Սա անշուշտ ա՛յն կարծեցեալ ազատութեան օրինաց համեմատ կարելի է , զոր այր մարդն , 'ի դիւրութիւն , ինքնին ստեղծած է , բայց պարկեշտութեան եւ առաքինութեան պահանջանաց առջեւ ոչ նուազ քննադատելի են , զի մի կին՝ բարոյական աշխարհի առջեւ յանցանաւոր վճռուելու համար , ունեցած պէտք է լինի իր հետ մի մեղսակից , սա թող որ անշուշտ շարժառիթն է չարեաց , եթէ ոչ աւելի գուցէ հաւասար վճիռ կ'ստանայ :

Եթէ բացառութեամբ նկատել ուզուի , խնդիր չ'կայ . իսկ թէ ընդհանրացմամբ , ոչ մին եւ ոչ միւսն իրաւունք կ'ունենան զիրար քննադատելու . այսպէս կիներն անբարոյական են ըսուած միջոցին , խոտտովանել է թէ այր մարդն հաւասար բաժին ունի , սա տրամաբանական է եւ կ'ըմբռնեմք .

ըսել թէ կինն՝ հրապուրիչ հանգամանքներով կը մոլորեցնէ զմարդ, խոստովանել է դարձեալ այր մարդոց տկարութիւնն. Հուրը կիզիչ է, ամեն ոք զգոյշ կը կենայ իր անձը չխնայելու, իր կեանքը չը վտանգելու, զի կ'զգայ հետեւանքն. այսպէս եթէ այր մարդն գիտակցութիւն ունենար իր արարքներու մէջ, կարենալով դանազանել բարին՝ չարին, կատարելութեան հասած պիտի լինէր, հակառակ պարագայի մէջ զուրկ է ուրեմն այդ կատարելութենէ եւ չ'ունի իրաւունք խրոխտանալու իւրացնելով ամէն ընտիր յատկութիւններ:

Եթէ բարոյականութիւնը, որ զմարդկութիւնը կը պահէ ուղիղ շահի մէջ, իր բուն նշանակութեամբն ըմբռնելի լինէր եւ երկու կողմանէ հաւասարապէս եւ հաւաքապէս պահանջելի, յարգելի, այժմէն տարբեր կարծիք եւ համոզում պիտի գոյանային կանանց վրայ եւ սոցա դերն ու կարեւորութիւնը անբաղդասելի, մինչեւ իսկ նախնական հանգամանքներն պիտի ունենային: Որպէս ըսած է Պլատոն. «Եթէ ամէն մարդ՝ խնայականութեան աջօք տեսնէր մոլորեալն զէշ ու ահուելի հետեւանքներն՝ ինչպէս առաքինութեան առաւելութիւններն ու հրապոյրներն այնքան վստահ կերպիւր որքան կը տեսնէ նիւթական իրերն մարմնական աջօք, ամէնքն ալ յայնժամ առաքինի պիտի լինէին:»

Թողլով սոյն միջադէպը, դանք բուն խնդրոյն, այսինքն թէ կին մարդն հաւասար է այր մարդուն թէ ոչ. մեզ համար անժխտելի ճշմարտութիւն մ'է հաւասար լինելն եւ ջանամբ բացատրել:

Մարդկային խնայականութեան կարողութիւնը ուղեղին զարգացման աստիճանին հետ համեմատական է: Զ'կայ դեռ մի փաստ որ հաստատուէ թէ իգական սեռի ուղեղն թէ իր բազաղրութեան մէջ, թէ իր յօրինուածոյն մէջ, թէ իր կազմին ու չէնքին մէջ տարբերի արական սեռի ուղեղէն: Միայն ուղեղին կշիռը, ծանրութիւնը փաստ բերուիլ ջանացուած է, բայց սա եւս սկսած է կորուստանել իր կարեւորութիւնն, զի օրինակներ կան հերքող այդ կարծիք, որպէս տեսնուած է շատ անգամ եւ ի մատնաւորի մի կին որոյ ուղեղն կշռած է 2,200 կուամ, մինչդեռ Գիւվիէի (Cuvier) ուղեղն 1800 կուամ միայն:

Արդարեւ յիշեալ կնոջ, քան զԳիւլիէ դերազանց հանճար մ'ունեցած լինելն չէ՛ յիշուած եւ կրնանք ըտել թէ ոչ խի հաւասարած նմա, որմէ կը հեռեւցուի թէ այդ մասան ալ մեծ արժէք մ'ունենալէ հեռի է :

Փանկաբանութիւնը՝ (La Crânologie) որոյ վարդապետներն եղան Կալ եւ Լավաթեր (Gall et Lavater) լոյս կը սփռէ այս կետի վրայ եւ համոզում կը գոյացնէ մեր մէջ թէ կնոջ խնացական կարողութիւնն ի թնկ հաւասար է արանց խնացական կարողութեան եւ թէ անհաւասարութեան արդիւնքն է, հանճարի աղբիւրը եղող այդ ուղեղին անխնամ, աննշակ, պահուելէն :

Եթէ կնոջ եւս տարուէր նոյն խնամն ու հոգն, այն օրէն որ այր մարդն՝ աստիճանաբար սախեալ դոյութեանն համար հարկ անհրաժեշտ եղած պիտոյքներն հոգալու, սկսաւ հետեւել մինչեւ գիտութեանց եւ մշակել միտքն օրով եւ հոգին, կարծեմ որ եւ է ասպարէզի մէջ, որ եւ է գիծի մէջ, մրցումն այնքան պիտի դժուարանար որ մրցանակն հաւասարապէս երկու պատրաստել հարկ պիտի լինէր : Մեծ ոյժ սպառեցաւ արդարեւ եւ կ'սպառի դեռ այր մարդուն մտաւորական եւ մարմնական զարգացմանն համար եւ այդ զարգացման շնորհիւն է ճիշդ որ մեծ հանճարներ, տաղանդներ վեր ելած են արական սեռի մէջ ինչպէս կրնար նոյնը տեղի ունենալ իդական սեռի մէջ. է՞ր մուսնասօք սակայն յիշատակելէ Մատամ Ծանթալն (Mme. de Chantal 1572-1644), սորա թոռը՝ Մատամ Եսէվինէն (Mme. de Sévigné 1626-1696), Մատամ Լա Ֆայէթն, (Mme. la Fayette 1652-1695) Մատամ Իէնթընօն (Mme. de Maintenon 1655-1719), Մատամ Տապիէն, (Mme. Dacier 1651-1720) Մատամ Կիւեօնն, (Mme. Guyon) Մատամ Լօնկվիլն, (Mme. de Longueville 1619-1679) Մատամ Շաթլէթն (Mme. Chatelet) Մատամ Եֆֆանն (Mme. de Deffand) Մատամ Եթայէլ Տօլթէյնն (Mme. de Staël-Holstein 1766-1817), Մատամ Ռօլանն (Mme. Rolland Marie Philipou 1793), Մատամ Սանտն (Mme. George Sand) եւ այլք, եւ այլք :

Մտաւորապէս եւ մարմնաւորապէս կանոնաւոր կերպիւ կրթութեան եւ հրահանգաց ենթակայ այր մարդն անշուշտ

գերազանց կը լինի նոյն իսկ այդ կրթութենէ գուրկ իր համասեռէն, ինչ որ անժխտելի ճշմարտութիւն մ'է :

Կնոջ մտաւոր եւ մարմնաւոր կրթութեանն համար կրնանք ըսել թէ ցարդ ոչինչ եղած է, գեռ նոր սկսուած է քայլեր առնուլ, եւ այս՝ նոյն իսկ լուսաւորութեան կեդրոնն համարուող Ֆռանսայի մէջ. ինչպէս Ֆռանսայի կրթութեան նախարարի 1878 ապրիլ 2 թուակիր շրջաբերականը զայս կը հաստատէ :

Նախարարն ըսած է արդարեւ թէ «Գաղղիոյ մէջ կանանց նախնական կրթութիւնը իրօք սկսաւ է.» Կրնա՞ր ըսել յայտոյ է երբ Ֆռանսայի նման 56 միլիօնէն աւելի բնակիչ ունեցող մի երկրի համար, 18 վարժարան կայ աղջկանց, հաշուելով Ալճէրիոյ մէջ հաստատուած Միլիանայի վարժարանն ալ :

1878 ի Ֆռանսայի կրթութեան նախարարի այս յայտարարութենէն տարիներ առաջ Պ. Ժիւլ Սիմօն աւելի ճշմարիտ յայտարարութիւն մ'ըրած է ըսելով թէ «մեր մէջ աղջկանց կրթութեան գործը ոչ թէ բարենորոգման կարօտ է այլ սեղծեղութիւն» :

Սովաւ կը պարզուի խնդիրը եւ կ'արգելու զմեզ քննադատելէ կրնն՝ որոյ կրթութեանն, յառաջացմանն, զարգացմանն ու բարօրութեանն համար բնաւ աշխատութիւն տուած չ'ենք, աւելի փնտած իսկ ամենայնիւ, պահելով զինքն հեռի այն ամէն միջոցներէ որոցմով կարենար հասնիլ իր բուն կոչմանն ու պաշտօնին :

Ներդաշնակ ընկերութիւն կարելի լինելու համար հաւասարութիւնն անհրաժեշտ պայմաններէն մին է, որպէս ըսած է Միլթըն. (« Amongst unequals no Society ») :

ԱՐԵԱԿՈՒՆԻ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ
(Շարունակելի)

ՄԱՐԴԻԿ ԵՒ ԻՐ Ք

Սիրելի ընթերցող, տղայ պէտք է ըլլաւ վայելելու համար տարւոյն ինչ ինչ օրերն, ինչ ինչ տօներն, ուրախութիւններն .

ստոնցմէ է տարւոյն առաջին օրն որ գերազանց օր մ'է տօնի եւ բերկրութեան մանուկներուն համար: Ամսով յառաջ կ'սկսի այդ անմեղ արարածոց երջանկութիւնն, երբ իրենց մատաղ երեւակայութիւնն կը փայլեցնէ արդէն իրենց աչաց այն գեղեցիկ պարգեւներն զորս պիտի ընդունին իրենց ծնողքներէն ու ազգականներէն. անհամբեր են եկած հա-
սած տեսնելու այդ օրն. ցերեկը մէկ մտածութիւն ունին միայն եւ գիշերն մի՛ միակ երազ — կաղանդն: իրենց ան-
համբերութիւնն ու փափաքներն եւս առաւել կը սրին կը գրգռին ի տես այն հազարումէկ աղուոր ու դիւթիչ առար-
կայներուն որոցմով կը լցուին կը զարդարուին Բերայի խա-
նութներն, մանաւանդ Պօն-Մարշէ եւ Պազար-Աջման որք
տղայոց համար ճշմարիտ դրախտներ դարձած էին մասնաւո-
րապէս այս սարի այն բազմազան բազմաձեւ հանճարեղ ու
մոգական խաղալիկներով զորս Եւրոպա կը յղէր Արեւելից
մանուկներուն ի վայելս: Այդ օրերէն մին ինչ երջանկու-
թիւն էր տղու մ'իւր հօր կամ մօր եւ կամ դաստիարակին
ձեռքէն ընած անցնիլ Բերայի փողոցներէն. տղան ստու-
գիւ փոխադրուած կ'զգար զինքն յանկարծ մի գերերջանիկ
երկրի, մի հմայական աշխարհի մէջ. աստ ոսկեզօծ շրջու-
ցիչ մատեաններ որք ո՛ր գիտէ ինչ հրաշալի վէպեր կը խօսին,
անդ հիանալի պատկերներ մարդոց ու անասնոց որք կեն-
դանի կը թուին, հեռուն խաղալիկներ ամենազգի որք մար-
դուն խեղքը գլխէն կ'առնուն եւ որոց ամենուն նայելու հա-
զար աչք ունենալու է. մին թմրուկ մ'է կամ փող մը ուսկից
ինչ զարմանալի ձայներ արդեօք պիտի արձակուին, միւսը
տուփ մ'որ կը պարունակէ ամբողջ ագարակ մ'իւր ամէն
կենդանիներով կամ մանրանկար խոհանոց մ'իւր ամէն գոր-
ծիներով, սա ձի մ'է գեղաբաշ որ քօղազարդ թրքուհիներով
լի կառք մը կը վարէ, նա կառախումբ մը կատարեալ իւր
շողեշարժ մեքենայովն՝ մեքենավարովն ու ճամբորդներով
որք կը նային վախօններու փոքրիկ պատուհաններէն, հոս
պզտիկ աղւոր աղջիկ մը դեղձան մազերով ու կապոյտ շա-
փիւղեայ աչքով, հոն ճաբոնցի երգեցիկ մ'որ բոժոժազարդ
գլխանոցն կը ճօճէ դափ ածելով երկու ձեռքով ու աչերն
իրենց ակնակապճին մէջ դարձնելով ծիծաղաշարժ: Տղան կը

դիտէ, կը հրճուի, կը յափշտակուի զմայլուն, ու կը բերկրի նաեւ ինքզինքն աւելի գիտուն զգալով —, այո՛, եւ իննեւտասներորդ դարու մանուկն մարդոց, անասնոց ու բնութեան զօրութեանց վրայ իւր խաղալիքներով աւելի չափաւն գիտէ քան հին ժամանակաց խնաստունք իւրեանց գըրքերով։ Ու կաղանդի գիշերն ինչ անձառ խնդութիւն, ինչ անպատում երանութիւն. տիրացած է իւր երազներուն, եւ ինչպէս կը խայտայ միգերով լի սեղանին շուրջն ու կը համբուրէ կաթողին իւր պէպեհն։ «Այդպիսեաց է տըքայութիւն երկնից» — եւ երկրի։ Երանելի մանուկներ, չնչին տփուկն առարկայ մը կուտայ ձեզ երջանկութիւն մը զոր այլ հասակներու մէջ մարդ չէ կարող ստանալ գանձուց փոխադէն։ Է՛հ, բնական է այս. դեռ կենաց դառնութիւնքն չեն ճաշակած, դեռ իրենց ոտներն վարդերու վրայ կը կոխեն ու չեն կոշկոճուած ասպառաժներէ, դեռ կուռի չեն բռնուած կեանքի դժուարութիւններուն հետ, տակաւին անցեալ չունին ուր թառամած յուսոց ու սառած երազներու անսկիւն ու սխալանաց ասպաշուն զիրենք տխրեցնէ, եւ եթէ իրենցմէ մի քիչ մեծերը ասպագայի զաղափարը կարենան ունենալ, պատանեկան երեւակայութեան միգական հեռագէտովն միայն կը նկատեն զայն որ կ'երեւի ծրարուած մի ոսկեփայլ մշուշի մէջ. տակաւին մտածումն — անողոք մտածումն — չէ արթնցած բոլորովին եւ զգացումն չէ ստացած իր համայն նրբութիւններն։ Գեռ անգիտութեան դրախտին մէջ են նոքա։

Բայց տարւոյն նորոգումն, թէ եւ այսպիսի խորին ու անպայման ուրախութեան առիթ չընծայեր հասուն մարդոց, ոչ նուազ կարեւոր թուական մ'է եւ նոցա համար այն լուրջ խոհերով զոր կը ծնուցանէ մտաց մէջ եւ այն բարի առաջադրութիւններով որոց կրնայ աւելի ընծայել։ Ամէն ոք, տեսնելով տարի մ'ալ բոլորած ու բարդուած իւր անցեալ տարիներու թուոյն վրայ, կը բերուի պահ մ'աչերը դարձնել յանցեալն, մտածել այն ասպագային վրայ որ կը մնայ իրեն եւ վերջնոյն համար դասեր ու խրատներ առնուլ առաջինէն։ Հետեւապէս, թէպէտ ստուգիւ, որպէս կ'ըսէ անտարբերն ու ինքզինք խնաստուն համարողն, ամէն օրեր իրարու նման են, կաղանդն՝ իրեւ ժամանակագլուխ մը յորմէ

մեր կենաց մի նոր շրջանը կ'սկսինք՝ արժանի է գրաւելու մեր ուշն ու ստանալու աւելի կարեւորութիւն քան որքան ունի Արեւելից մէջ։ Եւ երանի՜ անոր որ այդ յետահայեաց տեսութեան մէջ կը գտնէ ուրախութեան առիթներ եւ ինքզինք շնորհաւորելու պատճառներ։ Եւ այն ատեն, բայց միայն ա՛յն ատեն, եւ նա կրնայ բերկրիլ եթէ ոչ մանուկներուն նման անժոյժ այլ աւելի բանաւոր խնդութեամբ ու զուարթ նայիլ դէպ ապագայն, թէպէտ եւ սա կարճի տակաւ ու անձկանայ իւր հորիզոնն։ Այո՛, երանի՜ քեզ, սիրելի ընթերցող, եթէ տարւոյն վերջին գիշերն՝ հսկելով առանձինն ու աչք յածելով անցեալ կենացդ վրայ՝ կը հաստատես թէ, ի՛նչ ալ եղած լինի ասպարէզդ, հետեւած ես խղճի ձայնիդ, քալած ես ուղղութեան ու պատուոյ ճամբուն մէջ, կատարած ես առ Աստուած, առ անձնդ ու առ նմանդ ունեցած պարտաւորութիւններդ, թէ օրերդ ծուլութեամբ ընդ վայր չես վատնած՝ այլ աշխատութեան վսեմ լծակով քանացած ես յար ինքզինքդ բարձրացնել ու վիճակդ ազնուացնել, թէ պատիւն նուիրական եղած է քեզ յաւէտ ու լաւագոյն համարած ես համեստ՝ այլ պատուաւոր կոչութիւն մը քան անպատիւ ու վատանուն փարթամութիւն մ'որ անխոստովանելի աղոտ աղբիւրներէ կուգայ, թէ չես եղած անձնատէր՝ այլ մերձաւորիդ՝ ազգակցիդ՝ նմանիդ սէրն ալ տեղ մը գրաւած է մըտածութեանդ ու ջանիցդ մէջ եւ ազնիւ հաճոյից աղբիւր նկատած ես այլասիրական զգացումն, թէ երիտասարդ՝ չես թեթեւօրէն անձնատուր եղած սչրանաց ու սնոտի ու ապականարար զուարճութեանց որք հոգին ու մարմինն միանգամայն կը քայքայեն, այլ լրջութեամբ հետամտած ես պատրաստել քեզ պատուաւոր ապագայ մը եւ մարդկային ընկերութեան մէջ յարգելի տեղ մը, թէ ընտանեաց գլուխ՝ նախանձախնդիր եղած ես միշտ ընտանեկան խորանիդ սրբութեան, հաւատարիմ սէր, առաքինութիւն ու աշխատասիրութիւն նորա երբեակ խարխալներն համարած ու մանկանց նուիրական աւանդն՝ զոր հաւատացած է քեզ երկինք՝ խնամած ու զարգացուցած յարգալիւր անձնուիրութեամբ, եւ թէ ծերունի՝ անօգուտ անդամ մը չես եղած մարդկութեան՝ այլ դու եւս քու քարդ կրած ես ընկերութեան հա-

ւաքական չենքին ու, հետու նմանելէ մի անսպասուել մերկ ու
մինակ ծառի, չըջատաւեալ կը տեսնես զքեզ նորաբողոք
թուրիերու անտառակէ մը եւ վստահ ես թէ քենէ բարե-
րաբեայներ սլիտի լան գերեղմանիդ վրայ մի օր որ ոչ եւս
երկիւղ կ'ազդէ քեզ: Բայց եթէ, ընդհակառակն, անցեալը
կը տարածուի ետիդ իրրեւ մերկ ու լերկ անապատ մ'ուր
ծառ մը չես տեսներ քու ձեռքովդ տնկուած որ ակորժ հո-
վանի մը սփռէ եւ ոչ աղբիւր մը զոր դու բղխեցուցած լինիս,
եթէ այդ անցեալն սխալութեանքու եւ մոլորութեանքու չլիցայ
մ'է միայն եւ քեզ ապաշաւ ու խղճի խայթեր լոկ կը թողու,
եթէ յետ այնքան տարիներու սիրտդ թափուր կ'զգաս՝ ոչ
մի բարի դորժոյ, ոչ մի հաստատուն արդեանց յուշն վայն
լեցնելով, ո՛հ, այն ատեն տրամելով տրամէ դու, քեզ
համար ուրախութեան օր մը չէ՛ այս, եւ արտասուօք յիշէ
մանկութեանդ երջանիկ օրերն ուր անհուն բերկրութեամբ
կ'ողջունէիր նոր տարին եւ թռչունի մը նման անմեղօրէն ու
անգիտօրէն կը ձուռողէիր ու կը կայտոէիր ընտանեկան յար-
կին տակ: Եւ իցլիւ թէ, երբ սթափելով մոլորումէդ՝ ապա-
ղային համար պարկեշտ ու արդիւնաւոր կեանքի մ'առա-
ջադրութիւնն ընես, բաւական ժամանակ ունենայիր առջեւդ
իրականացնելու համար նոր խորհուրդներդ ու մոռցնելու
տխուր անցեալն . . . :

Որպէս անհատից, նոյնպէս եւ ազգաց համար կարեւոր
թուական մ'է տարւոյն առաջին օրն: Սոքա եւս պարտին
կանգ առնուլ նոր տարւոյն սեմոց վրայ եւ ուշադիր աչօք
քննել անցեալն որ կը թռչի: Հրապարակական թերթեր հան-
րային կենաց համար սոյն պարտքը կը կատարեն այլ եւ այլ
տեսակէտերով եւ ցոյց կուտան ժողովրդոց թէ տեղի ունին
զինքեանս շնորհաւորելու անցելոյն համար ու վստահու-
թեամբ յարատեւելու այն շաւղաց մէջ՝ զորս կը կոխեն, եւ
դուրս կը հանեն անցեալէն այն դատեր զորս նա իր մէջ կը
բովանդակէ: Մասին ալ՝ իւր մասին՝ մեր ազգային կենաց
համար նմանօրինակ աշխատութեան մը ձեռնարկեց, բայց,
ինչպէս դիտեց բարեկամ մը, կ'երեւի թէ այդ ուսումնասի-
րութիւն հազիւ տարւոյն հետ պիտի աւարտի ու մեք
ժամանակ չպիտի ունենանք ներկայ տարւոյն մէջ արդիւնա-

ւորելու այն հրահանգներ որք պիտի եղրակային անտի: Բայց մեր թերթերուն տեսակէտք ու նոցա տեսութեանց ընդարձակութիւնն ինչ որ ալ լինին, սա յայտնի է թէ այդ յետահայեաց ակնարկ մեզ համար բնա՛ւ մխիթարական, բնա՛ւ բերկրառիթ չէ: Երջանիկ եւրոպական ու ամերիկեան այն ազգերն են որք ամէն մէկ վերջացեալ տարւոյ պատմութեան մէջ կրնան արձանագրել նորոնոր քայլեր ուսումնական, տնտեսական, արուեստական ու առեւտրական ճիւղերու մէջ, կրնան խնդագին նշանակել այն աճում դոր ստացաւ քաղաքակրթութեան բարեաց գումարն ու ցոյց տալ մեզ յառաջգիւնութեան թեւերը կաշկանդող մէկ կապն ալ խորտակուած, ընկերային վշտաց մին ալ սփոփուած, յաղթանակ մ'ալ տարուած Նիւթին ու Չարիքին վրայ... Բայց մեք, մեք Հայքս, ի՞նչ ունինք խնդակցելու. — ա՛հ, ոչինչ. 1885 ի Հայ տարեգիրն մեր հայրապետներուն ո՞ր հայրական շնորհքներն, մեր օրէնագիր ժողովոց ո՞ր խմաստուն օրէնագրութիւնն, մեր գործադիր մարմնոց ո՞ր մեծ գործն, մեր կղերականաց ո՞ր անձնութիւնն, մեր ազնուականաց ո՞ր ազնիւ արարքն պիտի արձանագրէ գոհութեամբ՝ գէթ հակախուելու համար այնքան վիշտ, եւ սուգ, եւ արտօսը: Գէթ կեդրոնական վարժարանն հիմնուած տեսնէինք եւ գէթ Միացեալ ընկերութիւնք փայլուն վիճակ մ'ունենային... Իրաւ է թէ ասդին անդին ինչ ինչ ոգիներ այլեւայլ ասպարէզներու մէջ իրենց արդեամբք պատիւ կը բերեն Հայութեան ու քիչ շատ օգուտ կը հայթայթեն, բայց ո՞չ ազաքէն աւելի մեծ պիտի լինէին այդ շահն ու պատիւ՝ եթէ ոգեւորէր զիրենք քաջալերութեան շունչն որ կը պակտի անոնց: Եթէ մենք զմեզ շնորհաւորելու պատճառ մ'ունինք՝ այն ալ սա է թէ մեզ նման հնագոյն ազգ մը՝ որ Պարթեւաց, Ասորեստանեայց, Մարաց հետ ապրած է՝ երէկեան ազգաց հետ կ'ոգջուէ 1884 տարին ալ, մինչդեռ իւր ժամանակակից բազում ազգեր անցելոյն դերեզմանին մէջ յաւիտենական քնով կը խորդան: Ստուգիւ հնութիւնը պարծանք մ'է եւ հնութիւնն ազնուականութիւն մ'է, բայց չէ՞ մի որ «ազնուականութիւնը կ'ստիպէ», կը հարկադրէ մեր վրայ ազնուավայել գործ եւ վարմունք: Եւ ի՞նչ կը լինի այդ ազգութիւն՝ երբ նորա տարերց պահպանման

ու զարգացման անվոյթ լինիմք, երբ այնքան մարտիրոսներու արեամբ կանգնուած եկեղեցին թողունք որ անջքանայ, երբ անտարբեր աչօք դիտենք թէ մեր թարգմանիչ Ս. Հարց հօտը կը հովուեն յաճախ անգէտ անգրագէտ եկեղեցականներ, եւ երբ մեր թեթեւութեան եւ օտարասիրութեան շնորհիւ Հայ ընտանիքն կը կորուսնէ տակաւ ազգային առաքինութեանց աւանդութիւնքն՝ որոց յետին ապաւէնն է։ Գէթ այս տխուր խոհեր, զոր կը ներշնչէ անցեալն ամէն մտածող Հայու, նպատաւոր ազդեցութիւն ունենային ապագային վրայ եւ տային մեր քայլից բանաւոր ու արդիւնաւէտ ուղղութիւն, եւ, քանզի նոր տարին բարեմաղթութեանց թըւական մ'է, ես խմբաբաժնի, սիրելի ընթերցող, մեր առաջնորդաց քիչ մ'աւելի զոհողութեան ու անձնւիրութեան սգի, մեր հրապարակադրաց քիչ մ'աւելի անշահախնդրութիւն, մեր մեծատուններուն քիչ մ'աւելի սիրտ եւ ամէնուս աւելի ազգասիրութիւն կը բարեմաղթեմ։

ՀՐԱԶԵԱՅ

ԿՐԹԱԿԱՆ

ՎԱՐԺԱՊԵՏԱՆՈՅՔ Ի ԳԱԽԱՌՍ

Մայրաքաղաքիւ զոյգ մը մասնաւոր վարժարանաց՝ զորս հիմնած են եւ յառաջ կը վարեն երկու կրթասէր երիտասարդք, կը համապատասխանեն գաւառաց մէջ զոյգ մը մասնաւոր վարժարանք՝ մին ի վան եւ միւսն յերիզա հաստատուած։ Վանայ վարժապետանոցն Արարատեան ընկերութեան ձեռամբ հիմնուեցաւ՝ որպէս դիտեն ընթերցողք, եւ յետոյ՝ երբ Միացեալ ընկերութեանց հաղորդին նուազեցաւ՝ Պարոն Մկրտիչ Փորթուգալեանին յանձնուեցաւ, որ վայն իր անուամբ այսօր կը վարէ՝ թոչակոց նուազութեան պատճառաւ աշխատելով չարատանջ։ Իսկ հայրենեաց միւս վարժարանն, երկվաթի Ընկերական կոչուած վարժարանն, հաստատ-

ուած է նախածեռնութեամբ ու ջանիւք խումբ մը կրթա-
սէր երիտասարդաց ընկերութեան, որք ամէն զոհողութիւն
կ'ընեն որպէս զի՝ դիմակաւորաց ոմանց խարդաւանաց ու
թշնամութեանց դէմ՝ կանգուն պահեն Ընկերական վարժա-
րանն, որուն համար Եւրոպացի թէ՛ Հայագլխի նշանաւոր ու-
ղեւորաց կողմանէ տրուած գրաւոր վկայութիւնք արդարեւ
զարմանք ու միանգամայն զարմացում անշուշտ կ'ազդեն մայ-
րաքաղաքացւոցս՝ այդ գաւառական դպրոցին եւ իր ազգա-
սէր հիմնարկուաց ու սատարաց, պաշտօնէից եւ աշակերտոց
նկատմամբ: Պարոն Յակոբ Շաւարշ, զոր կրնանք հոգին ան-
ուանել Ընկերական վարժարանին, յաջողած է՝ քանի տարի-
ներ աշխատելէ յետոյ՝ համոզել Միացեալ ընկերութիւններն,
որպէս զի՝ որքան լաւ դոյզն ըլլայ՝ նոպաս մ'ընեն Երիզաի մաս-
նաւոր վարժարանին, որ հայրենեաց լուսաւորութեան գոր-
ծին մեծապէս կը նպաստէ՝ նախակրթարանաց համար ուսու-
ցիչներ պատրաստելով — որք բնականաբար համեստագոյն են
իրենց պահանջմանց մէջ քան մայրաքաղաքացի դասատուներն:

Անշուշտ ցանկալի էր թէ մայրաքաղաքացի մէջ բնակօլ մե-
ծատունք ալ ազգասիրաբար օժանդակէին ուղղակի՝ վանի
թէ՛ Երիզաի վարժապետանոցներուն, այց յոյժ մեծ պիտի
գտնենք կարեւորութիւնն՝ եթէ փոքր ինչ մտածենք: Երջա-
նիկ ենք որ ունինք արդէն յիշատակել քանի մը մասնաւոր
նպաստներ. վսեմաշուք Կամսարական Պէյի եւ Գերապատիւ
Ա. յվաղեան Եղիշէ վարդապետի նպաստներն առ վանայ
վարժապետանոցն. Եթէ լաւ կը յիշեմ, Մաւիս արձանագ-
րած էր՝ առանց անուանելու համեստ բարերարն՝ նոյն վար-
ժապետանոցին եղած նիւթական կարեւոր նուէր մ'ալ: Իսկ
Երիզաի վարժապետանոցին յօժարակամ՝ նպաստել խոստա-
ցած են Բարձրաշնորհ Ս. Պատրիարք Հայրն, եւ Մեծապա-
տիւ Տեաքք Սերովբէ կիւլպէնկեան, Մկրտիչ Էսսեան, Գաբ-
րիէլ Նորատունկեան. Մեծանուն ազգասէր երիտասարդ մը
ալ, Պարոն Մինաս Չերազ, նիւթական ու բարոյական գնա-
հատելի ծառայութիւններ մատուցած է եւ կը մատուցանէ
յաւէտ յիշեալ արդիւնաշատ հաստատութեանց:

Խմբագրութեանս կը մնայ խնդալ ու խնդակցիլ ի բոլոր
սրտէ: Խնդալ, տեսնելով որ՝ դոյզն միջոցներով ու բազում

անձնութեամբ որքան արդիւնաւոր գործ կը կատարեն հայրենասէր երիտասարդք ոմանք ի գաւառս — եւ աստ. խնդակցիլ այն մեծանձն ազգայնոց, որք չեն երբեք զլանար աջակցութիւն կրթանուէր երիտասարդաց՝ իրենց ազգայէն աշխատութեանց մէջ. Ուսուցիչք եւ քաջալերիչք ուսման՝ Եղիշէին են արժան, որ ոսկեղինիկ լեզուաւ կը գրէր՝ թուրացեալ ոգւոց դէմ իր անմահ գլխոյն մէջ. « . . . Եւ այս ամենայն չարիք մտանեն ի միտս մարդոյ յանուսումնութենէ: Կոյր զրկի ի ճառագայթից արեգական եւ տգիտութիւն զրկի ի կատարեալ կենաց: Լաւ է կոյր աջօք քան կոյր մտօք: Եթէ որ կարի առաւելեալ իցէ աշխարհական մեծութեամբ եւ մտօքն աղքատագոյն, այնպիսին ողորմելի է քան զբազումս: » Համբուրելի բերան, սաշտելի պատմաբան:

ԳՐԱՍԷՐ ԱՏՈՍ

ՆՈՐ ՇՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՔ

Ա.

ԱՐԵՒԵԼՔ

ՕՐԱԳԻՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ

Քանի մը տարիներ յառաջ, բոցեռանդն երիտասարդ մը՝ ում Արարատեան ընկերութիւնն ոչ ընդհատ կարեւոր պաշտօններ կը յանձնէր՝ ինձ կը յայտարարէր թէ, Ռըվիս Տէ Տէօ մօնսի զիրքով ու պայմաններով հայերէն Հանդէս մը պիտի հրատարակէր — քանի մ'օրէն: Այսպիսի անակնկալ աւետիս մը բնականաբար զիս արտաքոյ կարգի կերպիւ յուզելով, անքաղաքավարութեամբ հարցուցի բոցեռանդն երիտասարդին թէ՝ Հայ Ռըվիս Տէ Տէօ մօնսին խմբագիրք ո՞ր պիտ'ըլլային: Բոցեռանդն երիտասարդն հաճեցաւ հանդիսաւորապէս անուանել բառագրքի հեղինակ մը մեծահամբաւ, ոյր անուան առջեւ վերջակէտ դրաւ: Կարծելով որ

առաջին վերջակէտն է, սակաւ ինչ սպասեցի. բայց վերջու-
կետէն յետոյ լռութիւնն երկար տեւեց. ուստի, անքաղա-
քավարութիւնն աւելի յառաջ մղելով, հրեշտակային ճայնիւ
մը՝ որ հեգնական իմն պիտի թուէր չարամտաց ոմանց՝ հար-
ցուցի բոցեռանդն երիտասարդին, թէ Ռըմիս *se seo մօնօն* ին
Հայ ախոյեանն ուրիշ խմբագիր չը՝ պիտ'ունենար: Պատաս-
խանն հաստատական եղաւ, սակայն ուրիշ խմբագրաց անուն
չը տրուեցաւ. բոցեռանդն երիտասարդն եռանդագին շնոր-
հաւորելով իր մեծածոխ գաղափարին համար, — որ գրեթէ
մարմնացած էր արդէն, — խնդրեցի որ բարեհաճէր այժմէն
զիս բաժանորդ գրել նոր Հանգէսին:

Ժամանակ անցաւ, — ժամանակն ալ խօսք է — տարիներ
անցան, օր մը նմանօրինակ աւետիս մ'ալ բերէն բերան՝ ա-
կանջս հասաւ (այս անիծեալ տկանջս ինչ այլանդակ բաներ
իմացած է դեռ): Հանդէս մը չէր այս անգամ, այլ քաղաքա-
կան շաբաթաթերթ մը, զոր յօրթաքէօյ հաստատուած բա-
ժանորդական ընկերութիւն մը պիտի հրատարակէր: Բարե-
բախտաբար նոյն օրերն հանդիպեցայ յիշեալ ընկերութեան
անդամոց միոյն, ոյր առաջին խօսքն եղաւ. «Ես ալ քեզ տես-
նել կ'ուզէի:» Եւ յարեց. «Ի՞նչ ճիւղի վրայ կ'ուզես գրել
մեր Շաբաթաթերթին մէջ:» — «Շնորհակալ եմ ձեր համա-
կրութեան համար, բայց ես ճիւղ չունիմ. ճիւղէ ճիւղ կը
թռչիմ:» — «Անպատճառ ճիւղ մը պէտք է որոշես, ամեն
ճիւղի համար մէյմէկ մասնագէտ պիտի ընտրենք եւ պիտի
վճարենք:» — «Ես մասնագիտութիւն չունիմ. կամ եթէ ու-
նիմ, այն ալ երանգն է (*rêveries*), որ քաղաքական շաբաթա-
թերթի մը չը յարմարիր... Սակայն, թերթին արտօնագիրն
առած էք:» — «Գրեթէ առած ենք. տարեգլխուն չը պիտի
սպասենք:»

Տարեգլխին 1883ն էր: Տարակոյս յայտնեցի թէ պիտի
յաջողէին — գէթ այնքան դիւրաւ — արտօնութիւն ստանալ
քաղաքական թերթի մը հրատարակութեան համար: Տարիէ
մ'աւելի աշխատելէ յետոյ, վհատեցաւ Օրթաքէօյի բաժա-
նորդական ընկերութիւնն, երբ յանակնկալս ներկայ տարե-
գլխէն քանի մը շաբաթ յառաջ՝ շնորհուեցաւ Արեւելք բա-
ղաքական օրաթերթին արտօնագիրն: Օրուան խնդրք, ար-

տաքին թէ՛ ներքին, իսկոյն մոռցուեցան. ամեն տեղ սկսաւ Արեւելի վրայ խօսուիլ — կամուրջին մէկ ծայրէն միւս ծայրըն: Երեսփոխանք, խորհրդականք, պաշտօնատարք եւ սուկական անհատք ոմանք իսկ՝ յանուն Արեւելի կ'երդնուին ու կը սպառնային արդէն. Սդանպուլ օրաթերթն արդէն կը նախանձէր. Հայրենիք իր դադարման մէջ Արեւելի հրատարակութեան մտածմամբ կը տագնապէր. փռնջն առածգական բան մ'եղած էր երկիւղէն. Լոյսն աւելորդ կը համարէր պարզապէս Արեւելի հրատարակումն, ըստ որում ինք դաւառ թէ քաղաք կը լուսաւորէր արդէն. Մասիսի բարեկամք կը մաղթէին որ նոր թերթին արտօնագիրն յետս կոչուէր, — որովհետեւ 1882էն ի վեր տանեաց վրայ կը քարոզուէր թէ՛ «1876ի սերունդն» այնպիսի թերթ մը պիտի հրատարակէր, ուրկէ Դաշնգ եւ Տեպա լրագիրներն հանապազօր ընդարձակ քաղուածներ պիտ'ընէին եւ ոյր բոլոր թերթօնք անմիջապէս եւրոպական լեզուաց պիտի թարգմանուէին:

Հրատարակութեան որոշեալ օրն — անցեալ տարւոյն վերջին օրն — արտաքոյ կարգի յուզում մը կը տիրէր հրապարակին վրայ: Ժողովուրդն անհամբեր՝ ամեն վայրկեան կը սպասէր... արեւուն ծագման. ամեն վայրկեան կը հարցնէր թերթավաճառներուն. «Արեւելք ելա՞ւ:» եւ արձագանգն իզմիրի օղու խանին վերին յարկն անդադար կը կրկնէր. «Արեւելք ելա՞ւ:» Աւաղ, սրտաբեկ ամեն մարդ սուն մտաւ կաղանդին իրիկունն. Արեւելքն ո՛չ եւս էր... դեռ: Արեւելքն ելած չէր: Արդեօք է՞ր: Դրամ արդեօք պահած էր. — Ո՛չ անշուշտ. ընկերութիւնն ահագին դրամագլուխ մ'ունէր: Համաճայնութիւն պահած էր. — Ո՛չ անշուշտ. արդէն աշխատութեան կատարեալ բաժանում հաստատուած էր, եւ Արտօնատէր, Մատակարար, Տնօրէն, Խմբագրապետ, Խմբագիրք, Թարգմանիչք, Մկրատիչք, Մկրտիչք (յօդուածոց ու յօդուածագրոց՝ որք կեղծ անուններ կը գործածէին), սոքա բոլոր ներդաշնակ եւ անքակ նուիրապետութիւն մը կը կազմէին, որուն զլուխ՝ համասեռ բարձրագոյն խորհուրդ մը թերթին ուղղութեան ու բարգաւաճման համար ցայգ եւ ցերեկ լրջօրէն կը խորհէր: Հասա ի՞նչ պատահեցաւ որ Արեւելքն որոշեալ օրին չը փայտեցաւ Հայ հորիզոնին վրայ. յօ-

դուած որդեօք պակսեցաւ. — Ո՛չ անշուշտ, նոր օրաթերթին մէջ ամեն ճիւղ իր մասնագէտ խմբագիրն ունի, որ կատարելապէս գիտէ հայերէն լեզուն եւ սքանչելապէս գիտէ գրագիրութիւն:

* * *

Կը նշմարեմ թէ կը զուարճաբանեմ: Անվայել է այս: Պէտք է լրջմտութեամբ խորհիլ ու խօսիլ քաղաքական մեծ օրաթերթի մը վրայ: — Արեւելքի հրատարակումէն չաբաթ մը յառաջ, բաժանորդական ընկերութեան ամենագործօն անդամոց մին՝ որ այսօր կը վարէ — կարծեմ — թերթին խմբագրապետութիւնն, ինձ դիմեց ի Պէշիկթաշ իմ տունն՝ առաջարկելով որ յանձն առնուի նոր օրաթերթին մէջ հրատարակուելիք յօդուածոց լեզուն ու շարագրութեան վերջին ձեռք մը դնել, եւ Եւրոպական թերթերու քաղաքական յօդուածներն համաօտելով Արեւելքի մէջ հրատարակել... (անշուշտ իբրեւ քաղաքական առաջնորդող յօդուած): Հարցուցի թէ անբաժան էին այդ կրկին պաշտօնք, որովհետեւ ո՛չ յարմարութիւն եւ ո՛չ համակրութիւն ունէի վերջնոյն. — եւ ո՛վ չը պիտի զարմանայ լսելով՝ որ ինձ առաջարկուած է քաղաքական յօդուածոց թարգմանութիւն...:

Ահա գործին վիճակն, ահա խորհրդոց դործադրումն, ահա խոստմանց կատարումն, ահա աշխատութեան բաժանում, ահա ճիւղերու բաժանում. Ամենանոր բան մը ծանուցանել, գերազանց օրաթերթի մը հրատարակութիւնն աւետել, եւ ժողովրդեան ընծայել օրաթերթ մը՝ որ ինչ ինչ մասամբ հին թերթերէն ալ ստոր բան մ'ըլլայ: Երբեք մեր յայտարարութիւնք ու մեր արդիւնք իրարու հետ չը՞ պիտի համաձայնին. Երբեք մենք ազգային ձեռնարկ մը չը՞ պիտի՞ ընենք՝ ազգին վիճակն նկատօղութեան առնելով: Այս ազգին մէջ, ուր օրագիր գնօղներու մեծագոյն թիւն է հազար երկու հարիւր, գործնական մտաց տէր մարդ մը ⁽¹⁾ պիտի մտաբերէ՞ր իսկ հրատարակել թերթ մը որ՝ թո՛ղ այժմ միւս ճիւղերուն համար՝ գէթ չորս գլխաւոր (քաղաքական, ազգա-

(1) Միայն Թէ բազում ամեր զոհողութիւն ընելու տրամադրութիւն չունենայ:

յին, գիտական, գրական) ճիւղոց իւրաքանչիւրին համար առանձին վարձաւոր խմբագիր մ'ունենայ՝ առաջին կարգի: Երբ հրատարակութենէ մը յառաջ շողշողուն եւ անգործադրելի (բերանացի թէ գրաւոր) յայտարարութիւններ կ'ընենք ուրեմն, կամ ինքզինքնիս կը խաբենք կամ թողովուրդն. առաջին սլարագային մէջ եղիւիլն ենք, չըսեմ ծիծաղելի. բայց դատաւարտելի ենք երկրորդ սլարագային մէջ: — Անհամբերութեամբ եւ հետաքրքրութեամբ բացի Արեւելի առաջին թիւն՝ որ Յունուար 2ին երեւցաւ. Որքան գոհ եղայ, որքան հրճուեցայ, հինգ վեց խմբագրական յօդուած տեսնելով անդ. «Ահա գործիչք, որք կը գործեն իրենց խոստմանց եւ յայտարարութեանց համեմատ. Ահա թերթ մը, որ պատիւ պիտի բերէ Հայութեան, մարդկութեան.» իմ յուզմանս ու յաիշտակութեանս մէջ չը գիտէի թէ ինչ լսէի: Սկսայ կարդալ. — Դաւն սլատարանք. Ո՞վ դրած է այս Յառաջաբանն, այս Ազգային տեսութիւնն, եւ ո՞վ կը դրէ այն ազգային տեսութիւններն որք այն օրէն ի վեր Արեւելի մէջ կը տեսնուին. Կրնանք միթէ խմբագրական յօդուած, «առաջնորդող յօդուած» անուանել այն գրութիւնն, որ լեզուն հայերէն ըլլալէ «չա՛տ ու չա՛տ հեռու է»,⁽¹⁾ ուր շարագրութեան կանոններուն փոյթ տարուած չէ. Կրնանք նոր թերթին ազգային յօդուածներն՝ իրենց վերնագրին համեմատ ազգային տեսութիւն համարիլ, մինչ Մասիս օրագրին մէջ կը տեսնենք թէ բուն ազգային տեսութիւնն ո՞րն է: Եթէ, սիրելի եղբարք իմ Պիւֆօն⁽²⁾, բոլոր անոնք՝ որք թուղթ կը սեւցնեն՝ իրաւունք ունենային խմբագիր յորջորջուելու, նպարաւաճառին հետ խօսելով չը պիտի կրնայինք ուրեմն կոչել զայն՝ Պարոն խմբագիր: Արեւելի ազգային տեսութեանց միոյն մէջ կարդացինք. «Եւ երբ կը կարօտինք այնպիսի երիտասարդներու որք կարող ըլլան խորհել եւ գրել միանգամայն, չուրջերնիս գրեթէ ամսյութիւն կը գտնենք:» Զգմարտութենէն, տխուր իրականութենէն շատ հեռու չէ պատուական յօդուածագիրն, եւ զրեքի իր ասութեան ասպցոյցն ալ ինքն է՝ կրնանք ը-

(1) Ըստ Արեւելի պատուարժան խմբագրութեան բացատրութեան:

(2) Կ'ակնարկենք իր Կաճառական աստիճանութեան, ուր կ'աւանդէ գրելու կանոններն:

սել: Սակայն անտարակոյս իրաւունք չէր ունենար, երբ ըսէր թէ՝ չէր հնար ընդհանրապէս լաւագոյն կերպիւ խմբագրել Արեւելի օրաթերթն:

* * *

Այս ընդհանուր դատաստանէն յետոյ, որ բնապէս այնքան խիստ եղաւ որքան Արեւելի հիմնարկուաց ծանուցմունքն էին ակնախտիդ, պարտ կը համարիմ ուրախակցիլ, զի՛ խորհրդոյս անապով՝ եօթնասիրենակ ու փոքրատառ չը հրատարակեցին նոր թերթն, որպէս մտադիր էին ընել. իցի՛ւ թէ հինգ սիւնակ ունենար, եւ աւելի լաւ խմբագրուած ըլլար ընդհանրապէս, եւ ընտրագոյն պարունակութիւն ունենար, եւ Հայ մամլոյն գլխովին պատուաբեր օրաթերթ մը ըլլար: Պարտք կը համարիմ նաեւ ուրախակցիլ Արեւելի խմբագրաց ոմանց, մասնաւորապէս Հրազդանին, ոյր Օրումն կեանքի խորագրով «Բանասիրական» — որ չունէր անշուշտ գրական հատուածի մը բոլոր պերճութիւնն — ակտիւօվ ու սիրով առ հասարակ կարգացուեցաւ. Հմուտ գրիչ մը կերեւի Հրազդան, վառվռուն, համակրելի. կը հռչակէ սխրագործութիւնքն անձանօթ բարերարաց ու դիւցազանց. անաչառ կը դատէ ժողովուրդն եւ աւագանին, մեռեալն ու կենդանին. Այլ իդական սեւին վրայ դատաստանաց մէջ տկարութիւն մը ցոյց կուտայ՝ զոր ոմանք ճարտարութիւն կ'անուանեն: Ինչ եւ իցէ. «Հրազդանին երբ վերստին պիտի հանդիպինք Արեւելին մէջ.» ամեն ընթերցող եւ ընթերցուհի այսպէս կը հարցնէ: — Գուցէ խոնարհ անձս ալ օր մ'ենթարկուի Օրումն կեանքի հանձարեղ հեղինակին դատաստանին. Այժմէն կ'ազաչեմ որ՝ սյդ պարագային մէջ՝ ի լոյս ընծայէ կամ ի վեր հանէ մէկ խոստովանութիւնս, զոր ահա կ'ընեմ ազնիւ պաշտօնակցիս գաղտնաբար. երբ ներկայ տարուան Գրական եւ Խնամասիրական Շարժումին առաջին տետրին մէջ՝ յիշեալ համեստ Հաւաքածոյս անուանեցի «Գրական Խնամասիրութեան հանդէս», ես իմ վրայ բաւական ծիծաղեցայ...: Ուրիշ խոստովանութիւնք ալ՝ այլ առթիւ:

ԳՐԱՍԷՐ ԱՏՈՍ

ՈՂՁՈՅՆ

ԱՌ ՆՈՐԱՓԱՅԼՆ «ԱՐԵՒԵԼՔ»

1883⁽¹⁾

Անցաւ տարին, տարին ցաւոց,
Տարին չարժից, հրկիզելոց.
Տարին, ուր կեանքն Հայոց Ազգին
Բաբէ՛, չանցաւ ըստ մեր ըզձին:

Եթէ Հայոց չայրին առներ,
Այրին Հայոց յաւէտ սիրտեր. —
Ձիք գաւառաց մէջ առաջնորդ,
Ժողովրդեան պաշտպան, ռահորդ:

Պատրիարքունք իրենց գահէն
Հեռու հեծեն, նըպաստ հայցեն.
Հայրապետաց մին ո՛չ եւս է,
Միւսն ալ Հայու սիրտ չը կըրէ:

Ընկերութիւնն Արհեստական
Եւ Միութիւն Տնտեսական,
Կանոն շինեն, կանոն փոխեն. —
Ե՞րբ մեր վիճակ պիտի փոխեն:

Դպրոց չունինք, «Ծրագիր» ունինք.
Ծրագիր չունինք, դպրոց ունինք.
Մանկավարժին վրայ խօսելով,
Վարուած լինինք իր սկզբունքով:

Պարահանդէս, թատր, երեկոյթ,
Տոմարի, փունջ, երգ, առատ հասոյթ.
Այլ կրթական ո՞ւր է իտրհուրդ. —
Չունէր յարկեղն սակեոյ քառորդ:

(¹) Արեւելք օրաթերթէն արտասպեցինք այս հասուածն, որովհետեւ ոտա-
նաւոր համառօտ ազգային տեսութիւն մ'է անցեալ տարւոյն վրայ, եւ ո-
րովհետեւ այս տեսեալ ոտանաւորին տունը առանց անջրպետի շարուած եւ
իւրաքանչիւր խառնուած էին յիշեալ օրաթերթին մէջ՝ անջրպետք նշանակուած
ըլլալով հանդերձ ձեռագրիս մէջ:

Վարդապետներ, ընտրելիներ,
Անկիւն, անկոյս, հէք էակներ,
Մայր-Տաճարէն ի Կալաթա
Գլծեն նըսեմ լայն պողոտայ:

Օրէնք, օռիան, քըւէ, աթու,
Ու դեռ այսպէս շատ բաներ նոր,
Խօսքի նիւթ են, վէճի դուռ են. —
Գաւառք՝ ինչ փոյթ՝ մեզ ինչ ճայներն: ⁽¹⁾

Դու նորափայլ ո՛վ « Արեւելք »,
Լե՛ր զարգացման հըզօր տարելք.
Յայտնէ՛ բոլոր հին նոր վէրքեր,
Մեզ « լո՛յս » տուր, մեր ցաւոյ դեղեր:

ԳՐԱՍԷՐ ԱՏՈՄ

(1) Դաւառական ծայներ դուռ ուրեք Արեւելքի մէջ արձագանգ կը գտնեն
սարաբախսարար:

ՀԱՄԱՌՈՑ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Պէրպէրեան վարժարանի մէջ աւանդուած դասուց ամփոփումն

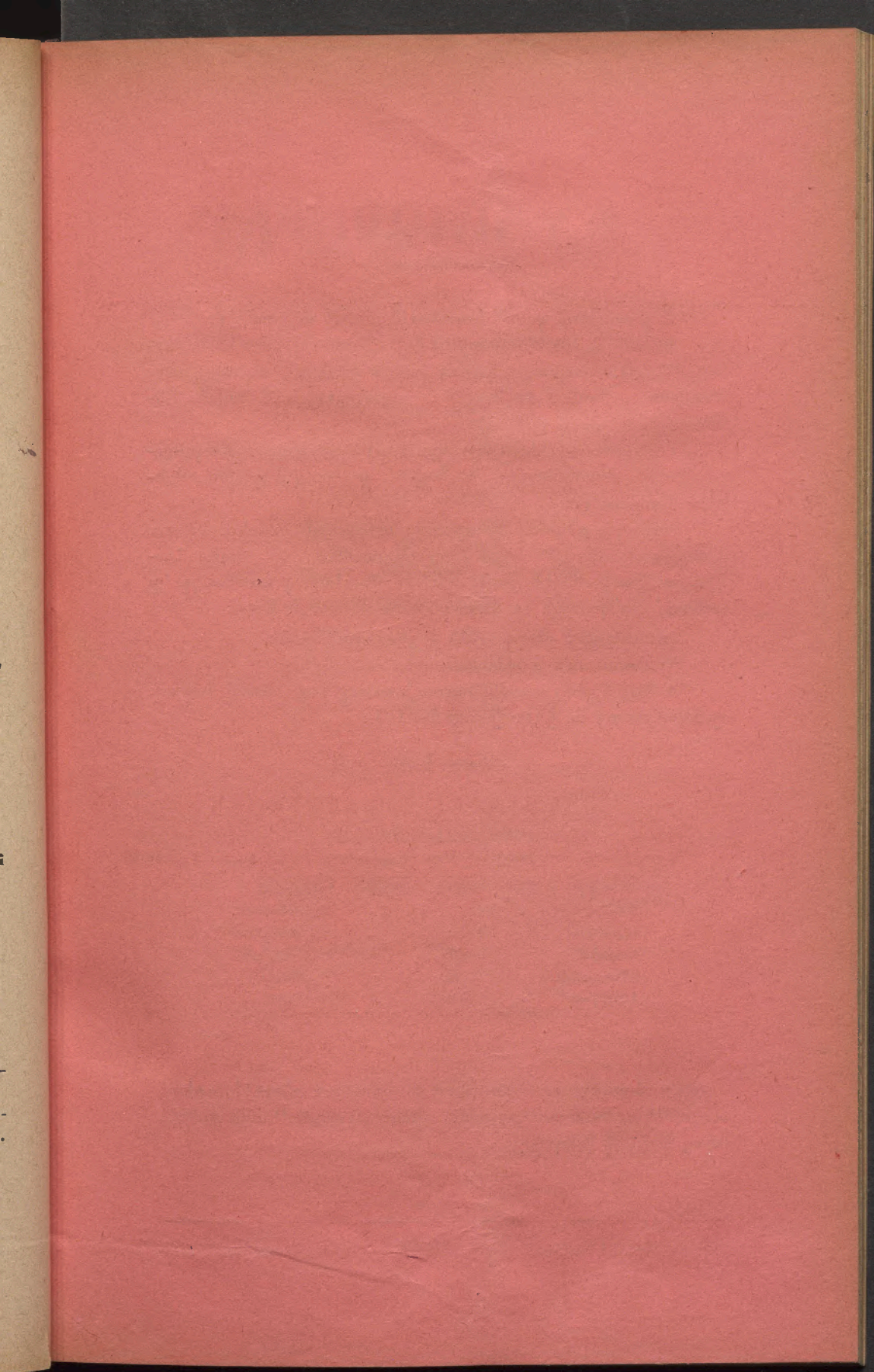
ԳՐԵՅ

Ռ. Յ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

~~~~~

Հեղինակին ուրիշ երկասիրութիւններ

ԼԱՄՐՆԷԻ « ԲԱՆՔ ՀԱՐԱՏԱՑՎԱԾ ՈՒՐՈՒՔ », Թարգմ. (սպառած).
ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՐԵՔ, Քերթումք, Մահ Սոկրատայ, Ճուրք, Այլ և այլք, Յաւել-
ում. (սպառած).
ԵՐԿՈՒ ԲԱՆԱԾՈՍՈՒԹԻՒՆՔ. Ա. Թշուառութիւն և Գուր. Բ. Գեղեցիկն և Գե-
ղարուեստ. Գիր 5 Դուռ. 1
ԺՈՂՈՎՐԻՄԱՆ ԶԲՈԱՆՔՆԵՐՆ. — Բանախօսութիւն. » 4 »
ԿԵՅԹԷԻ ՀԵՐՄԱՆ ԵՒ ԴՐՈՒԹԵԱ. վէպ յինն երգ. Պատկերազարդ. » 10

Պ Ա Յ Մ Ա Ն Ք

Երկրագունքը կը հրասարակուի ամիսն անգամ մը :

Տարեկան բաժանորդագիրն է՝ 4 . Պոլսոյ համար երկու արծաթ մէնիս, գաւառաց համար յիսուն դահեկան արծաթ, օտար երկիրներու համար 12 ֆրանք, քղբասարութեան ծախսն ընկերութեան վրայ լինելով :

Բաժանորդագրութեան տեղին է Մեծ . Աւետիս Էֆէնտի Եօրսամեանի գրասենեակը, Կ. Պօլիս, կամուրջին գլուխը, Վալիսէ Սուլթան խան, քիւ 6 :

Խմբագրութեան վերաբերեալ գրութիւնք ուղղելի են առ Հանդիսիս Տնօրէն՝ Եղիա Տէմիրճիպաշեան, Կ. Պօլիս Հաւուզլու խան, միջին յարկ, քիւ 4 : Տնօրէնը գրասենեակը կը գտնուի՝ Հինգտաքի եւ Շաքաթ օրերը կէս օրէն յետոյ :

Իւրաքանչիւր քերթի գինն է չորս դահեկան :

Կը վաճառուի նետեւեալ տեղերը՝

Կ. Պոլսոյ Հայ գրավաճառաց խանութները . Պահնէ Բաքուի ջրավաճառաց ու քղբավաճառաց ֆով :

ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՔ

Փարիզ.	Մեծ.	Գաբրիէլ	Էֆէնտի	Էգնայեան
Մանչէքեր	»	Գ.	»	Մուստաֆեան
Վարնա.	»	Կարապէտ	»	Յովսէփեան
Կարիւն.	»	Յակոբ	»	Համամեան
Մարտիկիա	»	Յ. Ս.	»	Մարիկեան
Եօզղուս	»	Սիւրան	»	Քիրմեան

Հասցէի փոփոխութեան եւ քերթերու ընդունելութեան անկանոնութեան պարագային, Տնօրէնութեան՝ ժամանակին իմաց տալ կը խնդրուի :